

המרכז למחקרים אסטרטגיים לאומיים

מצבא הגנה לישראל לצבא הגנה לאדם

הקוד האתי ורוח צה"ל
תהליכים והשלכות

יאיר קרטמן ויעקב יקיר

"אֲרֹדוֹף אוֹיְבֵי וְאַשְׁיגֶם וְלֹא אָשׁוּב עַד כְּלוֹתָם" (תהלים י"ח, ל"ח)

הצורך בבחינת הקוד האתי | מאיר בן שבת

מזה עשרה חודשים נמצאת מדינת-ישראל במלחמה רב-זירתית, שנכפתה עליה, מלחמה כבדת ימים וכבדת דמים. לראשונה בתולדותיה היא נאלצת להילחם בצָלָם של 115 חטופים שמוחזקים בידי האויב בעזה ושל רבבות אזרחים שפונו מבתיהם בנגב-המערבי ובצפון.

תוצאותיה של המלחמה גורליות לעתיד המדינה. הן ישרטטו את מפת האיומים שעומדים בפניה תצטרך להתמודד בעתיד, ישפיעו על מעמדה האזורי, על דימוי ההרתעה שלה בעיני הגורמים השונים, על חוסנה ועל יכולתה להגשים את שאיפותיה ולהשיג את יעדיה הלאומיים.

כמו במלחמות ובמבצעים צבאיים קודמים, גם הפעם, ואולי ביתר-שאת, נִטָּש פולמוס ציבורי סביב המטרות שנקבעו למלחמה. עיקרו מתמקד בשתי שאלות:

הראשונה - כיצד יש ליישב את המתח שקיים בין המטרות (השמדת יכולות חמאס ו-השבת החטופים), לנוכח השפעותיו של מימד הזמן.

הסוגיה השנייה נוגעת להגדרתו של ההישג הנדרש במלחמה בעזה: מה ייחשב "ניצחון מוחלט" (ביטוי ששימש את ראש-הממשלה בנימין נתניהו בקשר למלחמה) והאם זהו יעד בר-השגה ביחס לחמאס בהיותו אויב "היברדי", הפושט צורה ומחליף צורה (מארגון צבאי לחוליות גרילה וטרור), שולט בממשל האזרחי ונטוע עמוק בכל רבדי הציבור. שאלה זו מתחדדת לנוכח התנאים המדיניים והמשפטיים שבהם על ישראל לפעול וכן בעקבות הדילמות הקשורות במאמצים להחזרת החטופים.

לא נידרש להעמיק חקור כדי להבחין בקשר שבין שתי הסוגיות ובין לבין תפיסות יסוד ערכיות הנוגעות לא רק לפילוסופיה של אֶקְנָנֹת המלחמה אלא גם לאתוס הלאומי של החברה בישראל.

"הועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון - 2006" ("ועדת יונגרד") שהגישה את מסקנותיה בשנת תשס"ח, עמדה על הצורך החשוב לבחון ולטפל לא רק בגורמים שהשפיעו במישורין על תפקוד צה"ל והדרג המדיני אלא גם בסיבות השורש ובגורמי-העומק שאיפשרו את היווצרותם או תרמו לכך. הועדה ציינה כי בפעולות-צה"ל שנבדקו על ידה, נמצאה **"מידה מדאגה של שחיקה בערכי צה"ל יסודיים, כגון דבקות במשימה וחתימה לניצחון, וכן ליקויים ניכרים במשמעת צבאית.**" (הוסיפה - "אנו [חברי הועדה] סבורים כי שחיקה זו תרמה לכשלים בפעולת צה"ל במלחמה - וכי היא משקפת חלק מתהליכי העומק והרקע שתרמו להם". הועדה הזהירה כי "לא ניתן יהיה להגיע לתיקון ממשי של הליקויים בלי לנתח היטב את סיבותיה של שחיקה זו ובלי לפעול בצורה

נחושה להתמודדות עם גילויי ההתנהגות, אך גם עם טעמיהם העמוקים יותר". (דו"ח הועדה, כרך ב' עמ' 555)

גם היום, על רקע המלחמה המתמשכת בעזה, ההסלמה בחזית הצפון וההחמרה באתגרים הביטחוניים, שבה נשמעת הקריאה לבחון את הקשר בין התנהלות צה"ל לבין ערכי היסוד, שלאורם הוא בונה ומפעיל את כוחו.

קריאה זו מגיעה מכיוונים שונים, מצד מפקדים ששירתו במלחמה כאנשי מילואים, מומחים בתחומי חשיבה ותכנון אסטרטגי, אנשי רוח והגות, מחנכים ופעילי-ציבור¹.

קריאה זו קיבלה משנה תוקף בעקבות דברים שפורסמו בתקשורת לפיהם איש רוח, ממחברי הקוד האתי של צה"ל, התנגד לכלול בקוד האתי את הערך "ניצחון" משום שניצחון איננו תכלית ההגנה על אזרחי מדינת ישראל.

שינויים ותמורות בכלל החברה הישראלית והאתוס שלה, אינם פוסחים על צה"ל ומערכת הביטחון. רישומיהם ניכרים גם בהם. יחד עם זאת תפקידם העיקרי והחשוב ביותר של צה"ל וכוחות הביטחון הוא להגן על המדינה ועל תושביה מפני אויב, להיות מוכנים למלחמה נגדו וגם - כך לפחות על פי מיטב הכרתינו - לנצח בה כשתרחש.

על המרכיב השלישי - הניצחון - אמר הרמטכ"ל הקודם רא"ל (מיל') אביב כוכבי: "ייעודו של כל צבא הוא לנצח את האויב. אבל ייעוד זה הוא לא רק לנצח, אלא לנצח באופן תכליתי ומובהק. בעידן הטילים המשוגרים על העורף הישראלי, הצורך לנצח באופן תכליתי ומובהק הופך לכורח המציאות"².

אני מברך על הצגתו המפורטת של הפולמוס בעניין הקוד האתי לנוכח השלכותיו על דוקטרינת הלחימה ועל העלאתה של סוגיה זו לדיון נוסף. אין צורך להסכים עם המלצות מסמך זה, כולן או חלקן, כדי להכיר בחשיבותו של הדיון ועל כך יבואו מחבריו על הברכה.

מאיר בן שבת

1. ראו לדוגמה מאמרו של אל"מ ד"ר חנן שי "קריאה לבדיקה דחופה של הקוד האתי של צה"ל" מה-9 אוגוסט 2024 - https://www.hananshai.com/2024/08/blog-post_9.html . ד"ר חנן שי הוא מומחה לחשיבה ולתיכנון אסטרטגי צבאי ומדיני ומשמש גם כעמית בכיר במכון "משגב" לביטחון לאומי ולאסטרטגיה ציונית.

2. בנאום הפתיחה שנשא בכנס החדשנות הראשון לצבאות, ספטמבר 2022. ציטוט מתוך התמליל המופיע באתר צ - 12.12.22

תוכן

מבוא	6
תקציר מנהלים	7
גוף המחקר :	
1. רקע	10
2. הפולמוס הערכי והפוליטי על הקוד האתי	10
2.א. השמטת ערך 'אהבת הארץ'	10
2.ב. הקוד המערבי היחידי עם ערך 'חיי אדם'	11
2.ג. סרבנות ואוסלו	12
3. מהקוד האתי ל'רוח צה"ל'	13
4. ההקרנה של הקוד האתי על הליכים משפטיים וחברתיים	16
4.א. הליכים משפטיים ברוח הקוד האתי	16
4.ב. מסמך 'רוח צה"ל' כמקור לעידוד השעיית התייצבות לצה"ל	20
5. הפולמוס התיאורטי על אתיקת זכויות הפרט בתפיסת הלחימה בטרור	21
6. ההשלכה של הקוד האתי על הלחימה ועל דוקטרינת הלחימה של צה"ל	25
6.א. כשלים מבצעיים ערכיים כנגזרת של הקוד האתי	25
6.ב.1. ממלחמה בטרור למאבק בטרור	26
6.ב.2. 'קיר הברזל' out	27
6.ב.3. רמטכ"לים עם שרביט ערכים	28
7. אחרית דבר	29
המלצות	29
נספח: רוח צה"ל	30

מצבא הגנה לישראל לצבא הגנה לאדם

מבוא

הקוד האתי של צה"ל, אשר מעצבו הראשון והעיקרי היה פרופ' אסא כשר, נתפס בצה"ל ובחברה כמסמך מכונן זהות. הקוד האתי, שלימים הפך ל-'רוח צה"ל', עבר אמנם גלגולים וגרסאות, אולם ליבת הגדרתו הזהותית נשארה. המסמך תוכנן ואף שימש בפועל להגדרת זהות צה"לית חדשה. השינוי הערכי עמעם היבטים לאומיים שהיו הבסיס לזהותו ולקיומו של צה"ל עד לאותו עידן, והבליט במקומם היבטים של זכויות אדם אוניברסליות. השלכותיו היו בתחומי הלחימה, תורת הלחימה, התחקירים, השיפוט ותהליכים אזרחיים ביחס לצבא.

מסמך זה שלפנינו, יתחקה בקווים כלליים אחר תהליך כתיבתו של הקוד האתי, הפולמוס הערכי והציבורי שעורר עם חיבורו, השפעתו בתחומי השיפוט הצבאי והאזרחי כאחד, הקרנתו על המלחמה בטרור ועל פעולות לחימה אופרטיביות, והשפעתו הערכית על שינויים בתחום הדוקטרינה הצבאית. המסמך יחתום בהמלצות לבדיקה ציבורית ממלכתית ופרלמנטרית של השפעות הקוד האתי - 'רוח צה"ל' - על ביצועי צה"ל בשנים שחלפו מאז כתיבתו, בדגש על השפעתו על תפקוד צה"ל לפני ואחרי אירועי שמחת תורה תשפ"ד ומלחמת חרבות ברזל.

תקציר מנהלים

הקוד האתי של צה"ל – רקע ראשוני

הקוד האתי המכונה 'רוח צה"ל', נתפס בצה"ל ובחברה כמסמך מכונן זהות. חיבור הקוד, בהובלת פרופסור אסא כשר, וביוזמתו של הרמטכ"ל אהוד ברק, החל בנובמבר 1991. הקוד הוצג פומבית בדצמבר 1994.

השמטת ערך 'אהבת הארץ'

הביקורת המרכזית על חיבור הקוד, עסקה בהשמטה של הערך 'אהבת הארץ' מרשימת ערכי היסוד. השמטת הרכיב הלאומי והחלוצי מתעודת הזהות הערכית הצה"לית, עמדה בניגוד לערכים שצה"ל עצמו ניסח כחיוניים, וסימנה את הדרך להפיכתו של צה"ל מצבא ציוני ויהודי לצבא 'ניטרלי ואוניברסלי'.

'חיי אדם'

כשר השמיט את הערך 'אהבת הארץ', והוסיף את הערך 'חיי אדם'. כשר עצמו הודה בספרו, כי גם מי שסובר שערך 'חיי אדם' הוא חשוב, יודע כי הערך עלול להפריע ללוחמים בעת הלחימה, וכי ישראל היא המדינה היחידה בעולם המערבי שבקוד האתי של צבאה מופיע הערך 'חיי אדם'.

מהקוד האתי ל'רוח צה"ל'

חמש שנים לאחר השקתו, נוסח הקוד בגרסה מחודשת וכונה בשם 'רוח צה"ל'. אמנם פורמלית נוסף הערך 'אהבת המולדת', אך גם עיקרי הרעיונות של כשר הוטמעו במסמך החדש. ב-2022 נוסף למסמך רוח צה"ל הערך 'ממלכתיות'.

ההקרנה של הקוד האתי על הליכים משפטיים וחברתיים

השפעתו של הקוד האתי החלה לחלחל. לשם דוגמא: ערעורו של קצין שהואשם בגרימת מוות ברשלנות כתוצאה מפגיעת נתז, כשעסק באיתור מכונית תופת, נדחה, מתוך הסתמכות על הערך 'טוהר הנשק' ברוח צה"ל. במקרה נוסף, חומרת עונשו של קצין בדרגת סא"ל, שבעיצומו של מבצע חומת מגן איים על בנו של מבוקש שיגלה היכן מוסתר הנשק בביתו, נגזרה מהנימוק: "המשיב, כמו כל חייל ומפקד בצה"ל, היה צריך לשים על לוח ליבו את פסקת ערכי היסוד של 'רוח צה"ל'. פסקה זו היא פסקת הליבה של המסמך והיא קובעת את מרכזיותו של ערך 'כבוד האדם'.

ההשלכות של הקוד האתי על מוסר הלחימה בטרור

הקוד האתי הגביל את הלחימה בטרור, בין היתר בסוגיית הנזק האגבי ופגיעה בלא חמושים. כשר ניסח כי "העיקרון הראשון בדוקטרינה שלנו קובע לא רק את חובת המדינה להגן על אזרחיה, אלא גם את חובתה לעשות זאת תוך שמירה מתמדת על כבוד האדם, באשר הוא אדם". לעמדה זו היו השלכות, בין היתר, באירועי שמחת תורה תשפ"ד, בהימנעות, משיקולים אתיים, מפגיעה בעזתים לא חמושים שחצו את הגבול ליישובי העוטף. לעומת כשר, פרופ' אליאב שוחטמן הציע חלופה אתית הגורסת כי "'הבא להורגך השכם להורגו" - כלל זה יש לקיים גם במחיר פגיעה אפשרית באזרחים, שהרי הקולר תלוי בצווארם שלהם ובצוואר מנהיגיהם, ואין על ישראל כל חובה מוסרית לסכן את חייליה כדי שלא לפגוע באזרחים".

ההשלכה של אתיקת זכויות הפרט על דוקטרינת הלחימה של צה"ל

העמדת זכויות הפרט בליבת המעשה הצבאי, אותה חולל הקוד האתי, הקרינה גם על דוקטרינת הלחימה של צה"ל בטרור, בארגונים שאינם מדינתיים. דבריהם של גדי איזנקוט: "ריסון הכוח צריך להיות נר לרגלי מפקדים בבואם להפעיל את הכוח הצבאי". תמיר הימן: "אומנות המלחמה באה לידי ביטוי דווקא בריסון הכוח ולא במיצויו!" ואביב כוכבי: "להפעיל כוח צבאי בסביבה מאוכלסת זה מסובך. זה מסובך בהנחה שאתה מחזיק ביד אחת ערכים" - הם הד להשפעה זו.

סיכום: הקוד האתי המכונה 'רוח צה"ל' תוכנן ושימש בפועל ככלי מגדיר זהות צה"לית חדשה. הקוד חולל שינוי ערכי בצה"ל, תוך שהוא מעמעם היבטים לאומיים ומבליט היבטים של זכויות אדם אוניברסליות. השלכותיו הינן בתחומי השיפוט הצבאי, הלחימה, תורת הלחימה, התחקירים והתהליכים האזרחיים.

ממצאים עיקריים:

1. הקוד האתי המכונה 'רוח צה"ל', תוכנן ושימש בפועל ככלי מגדיר זהות צה"לית חדשה. חיבור הקוד, בהובלת פרופסור אסא כשר וביזמתו של אהוד ברק, החל בנובמבר 1991 והוצג פומבית בדצמבר 1994.¹

2. בכתובת הקוד השמיט אסא כשר את ערך 'אהבת הארץ', והוסיף את ערך 'חיי אדם', ובכך חולל שינוי ערכי בצה"ל, תוך שהוא מעמעם היבטים לאומיים ומבליט היבטים של זכויות אדם אוניברסליות.²

1. להרחבה עיין פרק 1 דברי רקע.

2. להרחבה עיין פרקים 2 א, 2 ב, ופרק 3.

3. הקוד הקרין על הליכים משפטיים, תוך תיעדוף ערכי כבוד האדם של האויב וטוהר הנשק על פני דבקות במשימה וביטחון אזרחי ישראל.³

4. הקוד הקרין על אתיקת הלחימה ועל החלטות לוחמים ומפקדים באירועי שמחת תורה תשפ"ד, במניעת פגיעה באויב לא חמוש לכאורה, ובסיכון חיילי צה"ל כדי למנוע פגיעה באוכלוסיית אויב.⁴

5. הקוד השפיע על דוקטרינת הלחימה של צה"ל ועל ניסוח המלחמה ממושגי ניצחון והכרעת אויב למושגי מאבק בלבד.⁵

6. סיכון חיילי צה"ל כדי למנוע פגיעה באזרחי אויב בלחימה בטרור, מוצדק מבחינה אתית, לשיטת כשר, ונגזרת מהקוד האתי. לשיטת רכניץ ושוחטמן, סיכון חיילים במקרה כזה, פגום מבחינה אתית.⁶

3. להרחבה עיין פרק 4א.

4. להרחבה עיין פרקים 6א. 6ב 3.

5. להרחבה עיין פרק 3 ופרקים 6 ב 1.2.3.

6. להרחבה עיין פרק 5.

1. רקע

'רוח צה"ל' הוא תעודת הזהות הערכית של צה"ל, אשר ראוי שתעמוד ביסוד הפעולות של כל חייל וחיילת במסגרת צה"ל, בשירות סדיר ובשירות מילואים. "'רוח צה"ל" וכללי הפעולה הנגזרים ממנו הם הקוד האתי של צה"ל. "רוח צה"ל" ישמש את צה"ל, על חייליו, מפקדיו, יחידותיו וחילותיו בעיצוב דפוסי הפעולה שלהם. על פי "רוח צה"ל" הם ינהגו, יחנכו ויבקרו את עצמם ואת זולתם".⁷

הקוד האתי נתפס בצה"ל ובחברה כמסמך מכונן זהות. על אף השינויים שחלו בו, ואף שאינו מחייב מבחינה משפטית, זכה הקוד האתי לכינוי המשמעותי 'רוח צה"ל'. חיילי צה"ל, ובעיקר מפקדיו, מתחנכים לאור הערכים הכלולים בקוד, ומצופה מהם להתנהג בהתאם למסרים העולים ממנו.

בנובמבר 1991 מינה הרמטכ"ל דאז אהוד ברק, צוות עליו הוטל להגדיר קוד התנהגות נורמטיבי למפקדי צה"ל וחייליו, להלן - הקוד האתי. פרופ' אסא כשר עמד בראש הצוות לניסוח הקוד, כשחברים בצוות היו: הפרקליט הצבאי הראשי, וקצין חינוך וגדנ"ע ראשי.

באוגוסט 1994, בסיכום דיון שהתקיים בנושא בפורום מטכ"ל, קבע הרמטכ"ל כי "...ההד החוזר מקרב הקצונה שנחשפה לקוד האתי, מאמת את השערותיהם של האופטימיסטים, לגבי הקבילות של הקוד ולגבי ישימותו".⁸ בדצמבר 1994, בתום כשלוש שנות עבודה, הוצג הקוד האתי הנקרא 'רוח צה"ל' - ערכים וכללי יסוד' במסיבת עיתונאים בנוכחות ראש אכ"א ופרופ' אסא כשר. אחד עשר הערכים שבאו בו לכלל ביטוי הם: דבקות במשימה, אחריות, אמינות, דוגמה אישית, חיי אדם, טוהר הנשק, מקצועיות, משמעת, נאמנות, נציגות ורעות. בדצמבר 1994 הוציאה מזכירות הפיקוד העליון חוזר, שהופנה לפורום סגל הפיקוד הכללי ולמפקדי היחידות, ובו נקבע כי

"הקוד האתי מהווה את עמדת הנהגת הצבא לגבי רוחו של צה"ל ולגבי הערכים וכללי היסוד האמורים לשמש נר לרגליו ולהדריכו בכל קשת הפעילויות".⁹

2. הפולמוס הערכי והפוליטי על הקוד האתי

2.א. השמטת ערך 'אהבת הארץ'

עוד טרם פרסומו של הקוד האתי, נשמעו טענות והובעו דעות בעדו ונגדו, ביחס לזהות מחבריו, לשאלת נחיצותו, לתכניו ולהיבטים החסרים בהם. הדברים הושמעו הן מצד אנשי אקדמיה והן מקרב

7. רוח צה"ל, הגדרה ומקורות. מתוך אתר צה"ל: <https://www.idf.il/%D7%9B%D7%AA%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%A2%D7%93%D7%9B%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D/%D7%90%D7%95%D7%93%D7%95%D7%AA/%D7%A8%D7%95%D7%97-%D7%A6%D7%94-%D7%9C>

8. במאי 1992, קבע הרמטכ"ל כי אכ"א ימשיך בטיפול בנושא. בספטמבר 1992, סיכם ראש אכ"א, כי פרופ' אסא כשר יעמוד בראש צוות לניסוח כללי התנהגות של חיילי צה"ל, בהנחיית ראש אכ"א. פעילותו של פרופ' כשר כראש הצוות נעשתה בהתנדבות. ביולי 1993, הוצגה ונידונה עבודת הצוות בפורום מטכ"ל. הרמטכ"ל קבע, בין היתר, כי "יש להביא לכינונו של תהליך שבו ייחשפו קבוצות, מפקדים, חיילים ואנשי מקצוע בצבא, לתוכן ההצעה של הקוד האתי, דבר שיאפשר לגבש תמונה נכונה יותר על התכנים של הקוד". על פי דו"ח מבקר המדינה - דו"ח שנתי 46 עמוד 880.

9. על פי דו"ח מבקר המדינה - דו"ח שנתי 46 עמוד 880.

פוליטיקאים שונים. הביקורת המרכזית עסקה בהחלטה להשמיט מרשימת ערכי היסוד, שהוצעה בשלבים הראשונים לגיבושו של הקוד, את הערך 'אהבת הארץ'. לשיטת המבקרים,

השמטת הרכיב הלאומי והחלוצי מתעודת הזהות הערכית הצה"לית, עומדת בניגוד לערכים שצה"ל עצמו ניסח כחיוניים.

בדו"ח מבקר המדינה, נבדקה הטמעתם של ערכים לאומיים וחלוציים בצה"ל: "על פי פקודת מטכ"ל, מטרת ההסברה בצה"ל היא טיפוח רוח היחידה (מורל) על ידי העמקת הכרתו הרעיונית של החייל, הידוק זיקתו למדינה ולערכיה הלאומיים והחלוציים, והכשרתו להבין ולהעריך נכונה את אחריותו, תפקידיו ומבצעיו כחייל בצה"ל וכאזרח במדינת ישראל", נכתב בדו"ח¹⁰. מעמדם ערכים אלו בקוד האתי המתגבש, נידון במליאת הכנסת באמצעות שאלות והצעות דחופות לסדר, שהגישו חברי כנסת מסיעות שונות, וכן בוועדת הכנסת לענייני ביקורת המדינה, כנושא לעיון מבקר המדינה. הטענה העיקרית הייתה, שהשמטת ערך 'אהבת הארץ' מהקוד של צה"ל, הופכת את צה"ל מצבא ציוני ויהודי, שקם בעיקר להגן על ארץ ישראל ועל העם היהודי, לצבא מקצועי וטכנוקרטי, כמו צבאות רבים בעולם, אולם נטול ערכים יהודיים וציוניים.

2.ב. הקוד המערבי היחיד עם ערך 'חיי אדם'

החידוש הגדול של הקוד האתי שנוסח על ידי כשר, היה על ידי השמטתו של ערך והוספתו של אחר. כשר השמיט את ערך 'אהבת הארץ' והוסיף את ערך 'חיי אדם' לקוד האתי של צה"ל. בכך למעשה עמעם את הייסוד הקולקטיבי והלאומי במסד הערכי הצה"לי תוך המרתו בדאגה ליחיד. סימנים מקדימים להמרת הלאומיות לחיי היחיד, ניתן היה לאתר כבר בביטאון האינטלקטואלי של צה"ל 'סקירה חודשית': במאמרו "האדם כמוקד ההווה הצבאית" כתב מאיר פעיל "במרכז הכובד של המקצוע הצבאי ובמוקד ההווה הצבאית נמצא האדם ואין בלתו"¹¹. כשר עצמו הודה כי גם מי שסובר שערך 'חיי אדם' הוא חשוב, יודע כי ערך זה עלול להפריע ללוחמים בעת לחימה: "לפני כמה שנים בכינוס בינלאומי לאתיקה צבאית... הקשבתי בעניין מיוחד להרצאה שנשא קצין בכיר בצבא דנמרק. הוא תיאר את התהליך של כתיבת הקוד האתי של צבא דנמרק... שמחתי לשמוע שהצוות הגיע למסקנה שהערך החשוב ביותר של דנמרק הוא 'חיי אדם'... בסקרנות רבה המתנתת... להצגת ערכי צבא דנמרק... למרבה הפתעת, הערך 'חיי אדם' כלל לא הופיע בין ערכי צבא דנמרק. לאחר ההרצאה

שאלתי את המרצה הדני – איך יתכן שהערך הבסיסי של דנמרק כלל לא מופיע בין ערכי צבא דנמרק? ותשובתו הייתה, שזה ערך חשוב אבל אינו מתאים להימנות בין ערכיו של צבא, שמא יפריע ללוחמים בפעולותיהם"¹².
כשר עצמו כתב כי "ישראל היא המדינה היחידה שבקוד האתי של צבאה הופיע הערך 'חיי אדם'. ואני רואה בזה טעם לגאוה"¹³.

10. קביעה זו התבססה על אחת מפקודות מטכ"ל שדנה בנושא ההסברה בצבא. בפקודה זו הוגדרה מטרת ההסברה בצה"ל כדלקמן: "טיפוח רוח היחידה (מורל) על ידי העמקת הכרתו הרעיונית של החייל, הידוק זיקתו למדינה ולערכיה הלאומיים והחלוציים, והכשרתו להבין ולהעריך נכונה את אחריותו, תפקידיו ומבצעיו כחייל בצה"ל וכאזרח במדינת ישראל", על פי דו"ח מבקר המדינה, דו"ח שנתי 46 עמוד 873.

11. ירחון 'סקירה חדשית', כתב עת של צה"ל, 1987, עמוד 4.

12. אסא כשר, 'אתיקה ישראלית', הוצאת כתר, החל מעמוד 47.

13. שם, עמוד 48.

אכן, בהשוואה למסמך ערכי היסוד של הצבא האמריקאי, למשל, נמצא, כי הערך 'חיי אדם' אינו מופיע כערך מכונן של צבא ארצות הברית^{14,15}. על פי כשר, העיקרון המכונן את הצבא הוא חיי היחיד ומכוחו נגזרים ההצדקה האתית להקמת צבא. כלומר, מכוח ההגנה על היחיד, מקימה החברה צבא, ויש לה אף את הצידוק המוסרי להכות את האויב.

2.2. סרבנות ואסולו

בזירה הפוליטית, עסקה הביקורת בעיקר בזהות מחברו של הקוד האתי, אסא כשר. הטענות עליו היו כפולות: א. כשר נתפס כמי שקורא לסרבנות שירות בלבנון וביהודה ושומרון. ב. כשר עסק בחיבור מסמך המטמיע את חשיבות הסכמי אוסלו בצבא.

טענות אלו, עם שיוכו הערכי של כשר לצד מובהק של המפה הפוליטית בעודו מחבר את המסמך המכונן הצבאי, עלו במליאת הכנסת על ידי חברת הכנסת לימור לבנת: "אני רוצה לציין, שבין מנסחי החומר הזה¹⁶, מי שקיבל גם עכשיו תפקיד נוסף ומנסח עוד נושאים בצה"ל... נמצא פרופ' אסא כשר, שהוא עצמו קרא לסרבנות שירות בלבנון ובשטחים, בעל-פה, בכתב, במאמרים.

איך אפשר להעמיד איש כזה לנסח את הקודים המוסריים והאתיים של הצבא ולצפות אחר כך שאנחנו נאמין שיש נאן אובייקטיביות? תודה רבה"¹⁷.

דבריה של לבנת לא באו בחלל ריק. כשר פרסם מאמרים המטילים ספק במוסכמות הציוניות הבסיסיות שעליהן מושתתת מדינת ישראל - חוק השבות, זכותנו על הארץ - ולו בגבולות הקו הירוק - וההתנגדות לזכות השיבה¹⁸. כשר אף הביע תמיכה בסרבנות ונטל חלק בפרסומים של תנועת 'יש

14. לצבא ארה"ב ישנם שבעה ערכי יסוד (ARMY CORE VALUES) 1. נאמנות - לחוקת ארה"ב, לצבא ולחיליו, לעם ולמורשתו. 2. עמידה במשימה - מילוי ההתחייבויות שלך, קבלת אחריות על מעשיך ושל אלה שהופקדו בפיגודך. 3. מציאת הזדמנויות לשפר את עצמך לטובת הקבוצה. 4. כבוד - לנהוג בכבוד כלפי אחרים. 5. שירות חסר אנוכיות - לשים את רווחת האומה, הצבא והכפופים לך לפני הצרכים שלך. 6. הגינות - תעמוד בכל ערכי הצבא. 7. יושרה - תעשה מה שנכון, משפטית ומוסרית. 8. אומץ אישי. (תרגום חופשי) מתוך <https://www.army.mil/values> נצפה ב-ח' אדר ב' תשפ"ד.

15. ערכי צבא קנדה הם: 1. לפעול ביושרה. 2. כבוד. 3. לקיחת אחריות. 4. הפגנת חמלה. 5. שירות במצוינות. (תרגום חופשי). לדוגמה עיין: <https://www.rcmp-grc.gc.ca/en/news/2022/the-rcmp-is-renewing-core-values>. הערכים של צבא בריטניה הם: אומץ, משמעת, כבוד לאחרים, יושר, נאמנות, מחויבות בלתי אנוכית, הסטנדרטים: חוקי, מקובל התנהגותי, מקצועי. הצבא קיים להגן על האומה, להילחם באויבים, למנוע קונפליקט ולהתמודד עם אסונות. העובדה שלכל אדם זכות לחיים וחופש לא סותרת או אוסרת פעילות התקפית להגנת האומה. (תרגום חופשי) https://www.army.mod.uk/media/5219/20180910-values_standards_2018_final.pdf

16. מסמך המטמיע את חשיבות הסכמי אוסלו בקרב חיילי צה"ל (י.ק.).

17. דברי חברת הכנסת לימור לבנת, מתוך הישיבה המאה-וארבעים-ושלוש של הכנסת השלוש-עשרה, יום רביעי, י"ט בחשוון התשנ"ד, 3 בנובמבר 1993. הצעות לסדר-היום/הסדרת מדיניות הממשלה בקרב צה"ל.

18. "...הייתי מגביל את הזכות האוטומטית לקבלת האזרחות הישראלית ליהודים פליטים שנרדפו בארצות מוצאם בשל היותם יהודים. יהודים אחרים המבקשים להתיישב בישראל, ישקלו את בקשתם כפי ששוקלים כל בקשה לקבלת אזרחות... אפשר, לדעתי, להחזיר פליטים ליפו, במקום המוסכים ובתי המלאכה שנפתחו שם. אלה מהווים עכשיו מטרד. אפשר להעביר אותם משם, לא יהיה זה עוול. ובמקום אפשר להכניס פליטים פלסטינים. ...הגליל יציג (בפני נכדי או ניני) אותה דילמה שהגדה מעמידה בפנינו..." (כשר, כותרת ראשית, 31 באוקטובר, 1984). ההפניה לדברי כשר בהערה הזו ובהערה הבאה, מתוך 'צבי האוזר, רוח על פני תהום - הקוד האתי החדש של צה"ל: ציון דרך בעיקור יהדותה של המדינה', מתוך 'תכלת: כתב-עת למחשבה ישראלית' - מס' 2: אביב תשנ"ז, הוצאת שלם, ירושלים.

גבול' - גוף שאיגד את סרבני השירות¹⁹.

הביקורת השנייה אודות כשר, עסקה כאמור בקידום של הסכמי אוסלו בצבא. אולם יתירה מכך, עקרונות הקוד האתי של כשר היו בזיקה לעקרונות שעיצבו את הסכמי אוסלו. את העדות לכך ניתן לאתר מתוך עדותו של כשר עצמו: "ראש אכ"א האלוף יורם יאיר ואנוכי הצגנו אותו (את הקוד האתי י.ק.) במסיבת עיתונאים... קדם להצגה הזו ציטוט מעניין מתוך הקוד האתי של צה"ל. הוא הופיע בנאום של יצחק רבין, ראש הממשלה ושר הבטחון, בטקס קבלת פרס נובל לשלום באוסלו בשנת 1994. רבין סיפר כי מתנהל בצה"ל תהליך של כתיבת הקוד האתי שלו וכי נכלל בו הערך 'חיי אדם'. רבין כלל בנאומו את ההגדרה המלאה של הערך הזה"²⁰.

3. מהקוד האתי ל'רוח צה"ל'

כאמור לעיל, כבר בעיצומו של התהליך, החלו להישמע הסתייגויות ביחס להשמטת הערך 'אהבת הארץ'. בכתב העת 'תכלת' של אותם ימים, פרסם צבי האוזר מאמר בנושא. האוזר התריע מפני ההשלכות האפשריות של חיבור קוד אתי משובש: "ניסוח משובש של הקוד הזה, עלול ליצור ניגוד צורם בין הסולם הערכי של החברה ובין ערכי הצבא. ניגוד שמשמעותו חוסר ודאות ערכי ותוהו ובוהו מוסרי... וישנה גם האפשרות הגרועה ביותר: קוד משובש ישפיע עמוקות על הדימוי העצמי של הצבא הישראלי ועל מטרותיו"²¹.

עיקר הביקורת שמתח האוזר הייתה על כך שהמסמך חסר כל מרכיב של ציונות או של יהדות. לדבריו, באחת הטיטות המוקדמות של הקוד האתי מצאו המחברים לנכון לכלול את הערך 'אהבת הארץ'²², אולם למעשה החליטו להשמיטו.

ההשמטה המודעת והמכוונת של ערך 'אהבת הארץ' או 'אהבת המולדת' מ'רוח צה"ל' יצרה, לדברי האוזר, אמירה שמשמעותה: אהבת מולדת איננה עוד ערך הנדרש מחייל צה"ל, וחסרונה איננו נתפס כמשגה, אלא להפך – כמעשה גלוי ומוצהר של הצבא.

19. "...כאן יסוד פעולות המחאה המוצדקות בנוסח 'יש גבול'... בדרך כלל לא יהיה זה מובן מאליו שבכל אחת מהחזיתות הללו יש הצדקה לפעולת סירוב אזרחי בנוסח 'יש גבול', ... אבל יש יוצאים מן הכלל. המלחמה בלבנון היא דוגמה קיצונית. שילת חירויות בסיסיות רבות מהתושבים הפלסטינים של הגדה המערבית ורצועת עזה היא דוגמה מובהקת, חשובה לא פחות. ויש דוגמאות ספורות נוספות... במסגרת הכללים החמורים של פעולות המחאה האזרחיות לשם הגנה על אושיות הצדק, יש כיום הצדקה מוסרית למעשי הפגנה לא אלימים בתחומים שבהם פועלים זרועות המינהל הישראלי בגדה המערבית בניגוד לחוק הבין לאומי. (מתוך המאמר 'יש גבולות', 'גבול הציונות' (תנועת 'יש גבול' 1985), עמ' 74-75. ההפניה לדברי כשר בהערה הזו ובהערה הקודמת מתוך: 'צבי האוזר, רוח על פני תהום - הקוד האתי החדש של צה"ל: ציון דרך בעיקור יהדותה של המדינה, מתוך 'תכלת: כתב-עת למחשבה ישראלית' - מס' 2: אביב תשנ"ז, הוצאת שלם, ירושלים.

20. אסא כשר, 'אתיקה ישראלית' הוצאת כתר, עמוד 50.

21. 'צבי האוזר, רוח על פני תהום - הקוד האתי החדש של צה"ל: ציון דרך בעיקור יהדותה של המדינה, מתוך 'תכלת: כתב-עת למחשבה ישראלית' - מס' 2: אביב תשנ"ז, הוצאת שלם, ירושלים, עמוד 38.

22. "אהבת הארץ": מרכז: נאמנות מעשית מוחלטת לארץ ולמדינה מתוך זיקה רגשית. מרכיבים: אמונה בהווה הציונית שארץ ישראל היא המקום היחיד לקיומו של העם היהודי. הגשמה ציונית אינה מסתיימת בחיים בארץ ישראל, אלא תובעת מעורבות אישית ויצירה של הפרט בחיי החברה ואכפתיות' לנעשה בה. נאמנות תוך זיקה אישית למולדת שבה מתגוררים בני משפחה, קרובים וחברים. בהגנה על גבולות המדינה - מניעים הלוחמים ומפקדיהם באופן ישיר על יקיריהם שבבית. אהבת המולדת תביא להגברת ההזדהות עם מטרות המשימה. כאמור, הערך הזה על ניסוחו המובא לעיל אינו מופיע בנוסח הסופי. היה מי שהחליט, במודע ובכוונה, שלערך הזה אין מקום בקוד האתי של צה"ל ויש להשמיטו, על כל המשתמע מכך". (האוזר, שם עמוד 45)

כ"החלטת המערכת"²³. הקביעה כי הבסיס הערכי של מדינת ישראל ושל צה"ל מורכב מעקרונות הומניסטיים ודמוקרטיים בלבד, שאין בצידם עקרונות ציוניים ויהודיים, הייתה למעשה הכרעה צה"לית ייחודית ותקדימית.²⁴

ההתנגדות להשמטת הערך 'אהבת הארץ' הגיעה גם משורות הצבא עצמו. הבולט בין המתנגדים למהלך היה אלעזר שטרן, מפקד בה"ד 1 דאז. שטרן כינה את הקוד 'הקוד הניטרלי האוניברסלי הבין לאומי'²⁵. לדברי שטרן, כשהעלה בפני כשר את העדרו של המונח 'אהבת הארץ', ענה לו כשר כי מדובר במונח השייך לפלח אוכלוסייה מסוים בלבד²⁶ וכי לא ניתן לצוות על אהבה²⁷. שטרן כמו אלופים נוספים, לא קיבל את עמדתו של כשר, הן ביחס לייחוס אהבת הארץ לפלח אוכלוסייה מסוים והן ביחס למונח אהבה. לדברי שטרן, ציווי על אהבה משמעותו נקיטת אמצעים כמו למידה והפנמה.

לאור הנחיותיו של הרמטכ"ל לפתיחה מחודשת של הקוד, לאחר חמש שנים, גיבש שטרן קבוצה שתבחן את הקוד מחדש ולאחר מכן ועדה נוספת שתנסח אותו מחדש. המסמך שנוסח מחדש נקרא 'רוח צה"ל'. שלושה ערכי יסוד עמדו בבסיסו: א. הגנת המדינה, אזרחיה ותושביה. ב. אהבת המולדת ונאמנות למדינה ג. כבוד האדם.

לדברי שטרן, המונח שנבחר היה 'אהבת המולדת' ולא 'אהבת הארץ' כדי להימנע מוויכוח על גבולות הארץ²⁸. שאר הערכים במסמך: דבקות במשימה וחתיירה לניצחון, אמינות, אחריות, דוגמא אישית, חיי אדם, טוהר הנשק, מקצועיות, משמעת, רעות ושליחות, נגזרו מערכי יסוד אלו²⁹.

23. "כפי שהוחלט בזמנו כי חיילי צה"ל אינם צריכים עוד לחבוש כומתה, כך מובהר עתה שערך 'אהבת הארץ' אינו ראוי להיכלל במכלול הערכים הצה"לי, ועל כן אין לדון בו כחלק מערכי צה"ל ואין לדרוש את הכללתו. מכאן נראה שהדה-לגיטימציה למושג 'אהבת הארץ' במערכת הצה"לית הפכה ממסר סמוי של מיעוט מבוטל בעל עמדות פוסט ציוניות, למסר גלוי ומוצהר של המערכת עצמה. דחיית התפיסה המחייבת קשר בין עם לאדמתו, והיחס המנוכר לאידיאולוגיה הציונית בכללותה, הופכים מרעיונות פסולים ודחויים לרעיונות לגיטימיים. מפקד המלמד היום את חייליו פרק בהלכות אהבת הארץ ודורש מהם נאמנות לרעיון הציוני, יודע כי זו סטייה מהקוד הצה"לי. במקרה הטוב יפורשו מעשיו כהעמדת דרישות שהן מעבר לנקבע ב'רוח צה"ל' ובנוסף לו. ובמקרה הרע - יהיו כאלה שיפרשו זאת כחינוך הנוגד את 'רוח צה"ל', ובכך ייתנו לקוד האתי פרשנות דווקנית הקובעת ש"מכלל הן אתה שומע לאו", הווי אומר: מכלל הערכים הנמצאים בקוד אנו למדים על אלה שאינם צריכים להימצא בו". (האזור שם, עמוד 46)

24. "בכל מסמך או הצהרה רשמיים שתוארו בהם מאפייניה של מדינת ישראל, ניצבים זה לצד זה המאפיין היהודי ציוני של המדינה והמאפיין הדמוקרטי. הציונות וההומניזם, היהדות והדמוקרטיה - אלה הם עמודי התווך שמדינת ישראל נשענת עליהם מאז הקמתה. השמטת עמוד אחד, תמוטט את האיזון המאפיין את הבסיס הערכי של המדינה. את זאת הבינו חברי מועצת העם כשהכריזו על עצמאותה של מדינת ישראל; את זאת הבינו חברי הכנסת כשניסחו את חוקי היסוד; את זאת מבינים גם שופטי ישראל בבואם לעשות משפט ולפרש את חוקי המדינה, אך את זאת לא הבינו, ככל הנראה, מנכחי 'רוח צה"ל' - הקוד האתי של חיילי צבא ההגנה לישראל. אין ספק כי בנוסחו הנוכחי של 'רוח צה"ל' יש משום ניצחון חשוב לזרם הפוסט ציוני במדינה, הרואה בישראל מדינה דמוקרטית של כלל אזרחיה, ולא מדינה יהודית דמוקרטית". (האזור שם, עמוד 51)

25. אלעזר שטרן, 'משא כומתה', עמוד 175.

26. אלעזר שטרן, 'משא כומתה', עמוד 174.

27. במסמך מינואר 1995 של מזכירות הפיקוד העליון אל לשכת שר הביטחון, הועברה התייחסות אכ"א להצעה לסדר היום. נאמר בה, בין היתר, כי: "הקוד האתי לא עוסק ברגשות ולא בדרכי וכללי התנהגות. על כן לא ניתן לדרוש מחייל אהבת המולדת, אלא נאמנות למולדת, למדינה ולאזרחיה כמצוין בקוד האתי בפירושו... בקוד האתי מוזכרים דגשים יהודיים בולטים, כגון חיי אדם וטוהר הנשק. בעיצוב הקוד האתי השתתף הרב הצבאי הראשי שברך על הפעילות ועל המוצר המוגמר".

28. אלעזר שטרן, 'משא כומתה', עמוד 179.

29. למבט משווה על נוסחיו השונים של רוח צה"ל ומסמך הקוד האתי המקורי של כשר, עיין - 'על נוסחיו השונים של מסמך רוח צה"ל מבט השוואתי בן פרגין | עידית שפרן גיטלמן, בתוך 'רוח ממלכתית - עיונים במסמך רוח צה"ל'. עורכת: עידית שפרן גיטלמן, הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה תשפ"ט 2020.

שינוי הנוסח אומנם ניסה להתמודד עם השמטת אהבת הארץ, אולם רוחו של המסמך הראשוני עדיין היוותה בו את הכיוון המרכזי. המסמך החדש לא עיגן את היסודות היהודיים והציוניים של צה"ל כפי שהיו עד אותה עת, המשיך את ההתרחקות מהאתוס הציוני-היהודי שעמד בתשתיתה של מדינת ישראל ותיעדף את חיי היחיד על פני ערך הנצחון הלאומי.

לדברי פרופסור אבי שגיא, ממחברי הנוסח החדש של רוח צה"ל - למרות ששלושה ערכים נוסחו כערכי ייסוד, הם היו חלוקים ביניהם לשתי קבוצות: "הגנת המדינה, אזרחיה, ותושביה" ו"כבוד האדם", הם ערכים המכוננים את השירות הצבאי במסגרת הערכים והנורמות של מדינת ישראל ומצביעים על תפקידו של צה"ל בהתאם לחוק, ואילו לעומתם, ערך היסוד 'אהבת המולדת ונאמנות למדינה', הוא מוטיבציוני ואינו מגדיר זהות, ואף ששירות בצבא אינו מותנה בהתחייבות לערך זה, מטרתו להדגיש שהמניע לשירות הצבאי צריך לצמוח מרגש חיובי ולא מרגשות שליליים כגון שנאה או נקמה"³⁰.

במדרג הנורמטיבי שמציג שגיא בין ערך זהותי לערך מוטיבציוני חושף שגיא, כי גם הנוסח החדש טומן בחובו הסתייגות מערכים מכוננים של מדינת ישראל כמדינה יהודית³¹

מערכים של שייכות העם היהודי לארצו, מערכי לחימה ציוניים קלאסיים כגון פעולות תגמול, על ההיבט העונשי הטמון בהן³², וממודלי מלחמה יהודיים, המביאים לידי ביטוי את מרכיב התגמול בשיקולי לחימה ובטחון לאומי³³. בהסכת בו התראיין שגיא הוא אף הוסיף ואמר כי הערך נצחון הושמט בכוונת מכון מרוח צה"ל:

"בשנת 2000 כשניסחנו את הקוד האתי היה רמטכ"ל, שלא מופיע בראש חוצות, שאול מופז, ביקש להכניס לתוך מסמך רוח צה"ל את הערך היסודי של ניצחון, וחבורת המנסחים שאני הייתי אחד מהם אמרה, לא. נצחון איננו תכלית ההגנה על אזרחי מדינת ישראל, צה"ל קם כצבא ההגנה לישראל, התכשרנו איתו והכנסנו ערך ספציפי של דבקות במשימה וחתירה לניצחון, שכשקוראים את תוכן הערך, זה בעיקר דבקות במשימה, כאשר ממשלת ישראל משתמשת במונח ניצחון, היא חרגה מגבולות המוסר"³⁴.

30. עיין הערת שוליים קודמת - 'על נוסחיו השונים של מסמך רוח צה"ל מבט השוואתי בן פרגין | עידית שפרן ניטלמן, עמוד 27.

31. בהמשך יובאו דבריהם של כשר ושיגא, הגוזרים מעמקם היסודות היהודיים והציוניים מהקוד האתי, בהתאמה, שהיית התנדבות לצה"ל ככלי למאבק ברפורמה המשפטית וקריאה לראשי הצבא להפעיל את הצבא ולהיות נאמנים רק במידה והממשלה תפעל בהתאם ליסודות האתיים הליברליים המופעים בקוד.

32. על פעולות התגמול כמרכיב של מלחמת ענישה עיין לדוגמא: https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A4%D7%A2%D7%95%D7%9C%D7%95%D7%AA_%D7%94%D7%AA%D7%92%D7%9E%D7%95%D7%9C#:~:text=%D7%A4%D7%A2%D7%95%D7%9C%D7%95%D7%AA%D7%92%D7%94%D7%AA%D7%92%D7%9E%D7%95%D7%9C%20%D7%94%D7%95%D7%90%20%D7%94%D7%A9%D7%9D%20%D7%A9%D7%A0%D7%99%D7%AA%D7%9F,%D7%A9%D7%9C%20%D7%A6%D7%91%D7%90%D7%95%D7%AA%20%D7%94%D7%9E%D7%93%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%AA%20%D7%94%D7%92%D7%95%D7%91%D7%9C%D7%95%D7%AA%20%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C

33. להרחבה על מודל מלחמת הנקמה במקורות התורה, עיין: יקיר, קרטמן, נייר עמדה - הפצצת בית החולים שיפא, https://www.torathamedina.org/files/ugd/f97a75_fcae8dabc5ae4f4ea441a463696448cc.pdf נצפה ב 26.8.24

34. <https://www.youtube.com/watch?v=i89VBGXJR1s> נצפה בכ"ב אב תשפ"ד. מתוך שיחה בפודקאסט של טובי פולק, פרק 418: אבי שגיא על מוסר ואתיקה בלחימה, ההתמודדות עם רגשות הנקמה והקושי שבשמירה על צלם אנוש. פרופסור אבי שגיא הוא פרופסור אמריטוס בחוג לפילוסופיה באוניברסיטת בר-אילן ועמית מחקר בכיר במרכז קוגוד לחקר המחשבה היהודית ולהגות עכשווית במכון הרטמן בירושלים.

הנוסח המעודכן שיקף, בין היתר, לדעת חוקרים מסוימים, את הצורך לחדד מהי ההתנהגות המצופה מחיילי צה"ל בנסיבות שבהן היטשטש הגבול בין האזרחי לצבאי. אחד השינויים המשמעותיים שנעשו נגע לערך 'טוהר הנשק'. במקום "החייל ישתמש בנשקו ובכוחו **לשם הכרעת האויב**", נכתב "החייל ישתמש בנשקו ובכוחו **לביצוע המשימה בלבד**". על שינוי הנוסח "הכרעת האויב" ל"ביצוע המשימה בלבד" נוספה דרישה חדשה שתכליתה שמירה על צלם אנוש בלחימה.

הנוסח המעודכן הדגיש את ההגבלות שעל החייל לקבל עליו בעת שימוש בנשק וחיידך את ההבחנה בין לוחמים למי שאינם משתתפים בפועל בלחימה³⁵. לדברי שטרן עצמו, הערך 'טוהר הנשק' שנגזר מ'כבוד האדם', עמד לעיתים בסתירה לערכים אחרים כמו 'דבקות במשימה' ו'הגנת המדינה'. האירוע אליו כיוון שטרן היה הריגתו של המחבל סלאח שחאדה, שהיה אחראי להריגתם של חיילים ואזרחים יהודים רבים. לדברי שטרן, מספר פעמים ניתן היה לחסל את שחאדה, אולם טייסי חיל האוויר נמנעו מהפצצתו כיוון שהיה מוקף אזרחי אויב. למעשה, מאז הניסיונות הראשונים אותם מנעו טייסי חיל האוויר ועד לחיסולו בפועל³⁶, נהרגו חיילים ואזרחים יהודים רבים³⁷. כלומר, שיקול שמירת חיי אדם של אזרחי האויב, גרם לאיבוד חייהם של אזרחי ישראל, וזאת כתוצאה מיישום ערך 'כבוד האדם' שלא בצורה נכונה והעדפתו על פני ערכים אחרים.

למרות ביקורתו של כשר על המסמך החדש³⁸, הרי שעיקרי הרעיונות של המסמך שחיבר עיצבו והוטמעו במסמך החדש. ב-22.7.21 נוסף למסמך רוח צה"ל ערך 'ממלכתיות'³⁹. ערך זה על משמעויותיו השונות נדון בבמות רבות ולאחר מכן הוחלט להוסיפו⁴⁰.

4. ההקרנה של הקוד האתי על הליכים משפטיים וחברתיים

4.א. הליכים משפטיים ברוח הקוד האתי

1. בפברואר 2002 יצא קצין בתפקיד סגן מפקד גדוד בדרגת סרן, לסירוב בג"פ סופה ממוגן בכפר 'נזלת זייד' בגזרת השומרון. במהלך הסיור התקבלה במכשיר הקשר 'התרעה חמה' בדבר מכונית תופת. הקצין נדרש לסרוק את הכפר על מנת לאתר את הרכב החשוד כמכונית תופת. עם כניסת

35. "על נוסחיו השונים של מסמך רוח צה"ל מבט השוואתי בן פרג'ון | עידית שפרן גיטלמן" עמוד 24.

36. למעשה, בסיכול בפועל נהרגו אזרחי אויב יחד עם שחאדה.

37. אלעזר שטרן, משא כומתה עמוד 180-181.

38. כשר עצמו התייחס לשינויים המבניים והערכיים בחומרה רבה. כשר טען כי המסמך חדל מלהיות קוד אתי תקני, והפך להיות רק מסמך עקרונות. להרחבה על בקורתו של כשר עיין ב: אסא כשר, אתיקה ישראלית עמ' 281 ואילך.

39. <https://www.idf.il/%D7%9B%D7%AA%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%A2%D7%93%D7%9B%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D/2022/%D7%99%D7%95%D7%9C%D7%99/%D7%A8%D7%95%D7%97-%D7%A6%D7%94-%D7%9C-%D7%A6%D7%94%D7%9C-%D7%9E%D7%9E%D7%9C%D7%9B%D7%AA%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%99%D7%99%D7%A2%D7%95%D7%93-%D7%A2%D7%A8%D7%9A-%D7%99%D7%A1%D7%95%D7%93-%D7%A8%D7%9E%D7%98%D7%9B-%D7%9C> / נצפה ב-כ' אדר ב' תשפ"ד.

40. לדיון בערך 'ממלכתיות' עיין לדוגמא: <https://www.idi.org.il/blogs/security-clearance/idf-spirit>

הג"פ הצבאי לתחומי הכפר, נזרקו לעברו אבנים. הג"פ הצבאי התקדם מפאתי הכפר, עד שנתקל בקבוצה קטנה של צעירים שעמדו על הדרך ליד אחד הבתים. הם קראו לעבר הג"פ בהפגנות ויידו לעברו אבנים. במרחק של כ-75 מטר מההתקהלות, עצר הג"פ. חלק מהמתקהלים התפזרו, וחלקם נשארו בסמוך לבית בן שתי קומות שממרפסתו ניהלו שני אנשים דיבור עם המתקהלים. על פי הערכת הקצין, עודדו השניים את הקהל שלא להישמע לקריאותיו ולא להתפזר. הקצין פתח את דלת הג"פ, כרז שוב למתקהלים להתפזר וסימן לשניים להיכנס הביתה. השניים נכנסו לבית אולם שאר הקהל נשאר. הקצין החל לכרוז באמצעות מערכת קולית שהייתה על הרכב והודיע על הטלת עוצר בערבית ובעברית⁴¹. בשל מצב החירום שבו יש לחפש אחר המכונית החשודה כמכונית תופת, רצה הקצין לפזר לאלתר את ההתקהלות. הוא ירה לעבר קיר שליד חלון, מתוך הנחה שהקיר יספוג את הירי. נוהל זה של ירי לעבר חומת מפגע, היה מקובל על היחידות הצבאיות השונות, אולם לא עוגן בהוראות הפתיחה באש הרשמיות. כתוצאה מהירי, נפגע נער שהיה בבית ולאחר מכן נפטר מפצעיו. הקצין הואשם בגרימת מוות ברשלנות ונידון לשנים עשר חודשי מאסר, חלקם בפועל וחלקם על תנאי, ולהורדה לדרגת סגן.

הקצין ערער לבית הדין הצבאי לערעורים על חומרת העונש. טענתו העיקרית של סגנוו הייתה כי הירי היה סביר בנסיבות המקרה. לעומתו, סבר התובע כי כל ירי כפוף לעקרונות הכלליים הקבועים בהוראות הפתיחה באש והירי של הקצין לא עמד בהוראות אלו. בית הדין הצבאי דחה את הערעור והשאיר את העונש על כנו⁴².

בית הדין סבר, כי על פי הוראת הפתיחה באש, שימוש בירי הוא האמצעי האחרון לאחר שלא הועילו אמצעים אחרים. כחלק מדחיית הערעור כתב בית הדין, "הוראות אלו מבטאות לא רק את הפקודה הצבאית שבתוקף אלא גם את העמדה המקצועית המוסרית והאתית של צה"ל מזה שנות דור, וכפי שקיבלה לאחרונה ביטוי בכתב במסמך הידוע כרוח צה"ל - מסמך המבטא ערכים מקצועיים ומוסריים העומדים ביסוד פעילותו של הצבא. ובהם בין היתר הערך של טוהר הנשק"⁴³. בית הדין הפנה לפסיקה נוספת תוך שהוא מצטט: "ערך טוהר הנשק ברוח צה"ל מציג בברור את חובת החייל לנהוג באיפוק מרבי בעת הפעלת כוח צבאי המסור בידו... כל שימוש בכוח מעבר לנדרש הוא שימוש פסול אף אם הוא מכוון כנגד אויב ולצורך ביצוע המשימה...", "החייל לא ישתמש בנשקו וכוחו כדי לפגוע בבני אדם שאינם לוחמים ובשבויים" - מגביל ולמעשה שולל את הפעלת הכוח הצבאי נגד אזרחים ושאינם לוחמים"⁴⁴.

למרות שנוהל ירי מול חומת מפגע היה נפוץ, ולמרות הצורך המבצעי באיתור הרכב החשוד כמכונית תופת, סירב בית המשפט לקבלו כהצדקה להקלה בעונש, תוך שהוא מפנה בין השאר לעקרונות מוסריים: "מענה זה כקודמיו כפוף להוראת החוק לעקרונות הלחימה ולמוסר הלחימה של צה"ל"⁴⁵.

41. מבוסס על פסק הדין: מז"1/135, אל"ם ניר אבירם - אב"ד; סא"ל גיא מסד - שופט; רס"ן צביה הורן - שופטת. בתאריך 03/05/04, הובא בנבו.

42. יבד"ץ 64/04 צבי קורצקי נגד התובע הצבאי, הובא בנבו.

43. שם, עמוד 30 לפסק הדין.

44. יבד"ץ 03/62 התובע הצבאי הראשי נגד סמל אילן, עמוד 10 בפסק הדין, הובא בנבו.

45. יבד"ץ 64/04 צבי קורצקי נגד התובע הצבאי, הובא בנבו, עמוד 31 לפסק הדין.

גם האתגר המבצעי והלחץ לא עמדו לקצין כאשר מולו מציב בית המשפט את ערך 'כבוד האדם' מתוך 'רוח צה"ל': "הציוני שבו נצטוו חיילי צה"ל לשמור על כבוד האדם, איננו סיימה בעלמא, זהו ציוני אופרטיבי, הנבחן כידוע, דווקא במצבים קשים ובתנאים שאינם בהכרח נוחים. כבוד האדם נבחן לא רק בכיבוד ידידך ואוהבך אלא גם, ולעיתים בעיקר, בכיבוד שונאך ואויבך"⁴⁶.

2. באפריל 2002, בכפר דוחא, במהלך חיפוש אחר מבוקשים, נכנס קצין בדרגת סא"ל לתוך בית. את דלת הבית פתחה אזרחית סנגלית שהועסקה על ידי תושב מקומי. הקצין אחז באזרחית, אשר הלכה לפניו כאשר נשקו מכוון אל כיוון ההליכה, והוא החל לסרוק את הבית. למרות שבעדותם במצ"ח הבהירו המח"ט ומפקד אוגדת יהודה לגבי 'נוהל שכן', כי מדובר בנוהל שאיננו ממוסד, אך מהווה פרקטיקה מקובלת במעצרים של מבוקשים, הקצין הואשם בהפעלתו.

במקרה שני נכנס הקצין במהלך חיפוש לביתו של מבוקש, איים על בנו של המבוקש כי יהרוג אותו אם לא יספר היכן נמצא אביו והיכן מוסתר בבית נשק. כל זאת עשה כאשר נשקו האישי טעון, דרוך ומכוון כלפי בנו של המבוקש. לאחר מכן, הפשיט הקצין את בנו של המבוקש תוך שהוא מאיים עליו בצורות שונות שיגלה את מקומו של אביו ואת מקום הנשק.

כלי הנשק אותו חיפש הקצין היה מקלע, ששימש כמה ימים קודם לכן להריגתו של רב סמל אופיר רוט, פקודו, וככלי ירי על תושבי גילה כשהוא מהווה איום ממשי על תושבי ירושלים. האירוע התחולל תוך כדי מבצע 'חומת מגן' כמה ימים לאחר הפיגוע הגדול במלון פארק⁴⁷. למרות שלא נקט אלימות בפועל, ולמרות שמדובר היה למעשה לכל היותר בטעות בהפעלת שיקול דעת בעוצמת החקירה ולא בעצם החקירה, ולמרות שהמעשים בוצעו תוך כדי לחימה ממשי במלחמת חומת מגן, כתב האישום ייחס למשיב עבירה של התנהגות שאינה הולמת. על הקצין נגזרו שישים ימי מאסר בפועל, לריצוי בדרך של עבודה צבאית; שלושה חודשי מאסר על תנאי למשך שנתיים; וכן הורדה לדרגת רס"ן⁴⁸.

בנימוקים לגזר הדין, התייחס בית הדין בין היתר לערכי מוסר הלחימה של צה"ל, "נדגיש את שאולי ברור הוא מאליו, כי אין המטרה, חשובה ודחופה ככל שתהיה, מקדשת את כל האמצעים להשגתה. גם על מי שמבקש לגלות מבוקשים ונשק בעת לחימה חלות מגבלות הדין, וממשיכים לחול ערכי מוסר הלחימה, שעומדים בבסיס חוסנו של צה"ל".

בערעור על פסק הדין מתוך רצון להחמיר את עונשו של הקצין, התייחס בית הדין לערעורים להיבט המוסרי של מעשיו של הקצין, תוך שהוא מצטט מפסיקת בג"ץ: "חוסנו ועוצמתו של צה"ל שואבים משני מקורות: האחד, חוסנו המוסרי, על הנורמות, הערכים ודפוסי ההתנהגות המונחים בבסיסו, והשני, חוסנו הצבאי, הסומך בין השאר על המשאב האנושי והמקצועי... נושא דגל זה הם קציניו, ובמיוחד אלו העומדים בראש הפירמידה - מאלו יש לצפות שיהוו דוגמא אישית. עם אלה יש להקפיד

46. ע/146/03 התצ"ר נ' רבי"ט רוזנר ואחר' בעמ' 10 בפסק הדין, הובא בנבו.

47. "בעבר 27.3.2002, ליל הסדר, אירע פיגוע חמור במלון 'פארק' שבנתניה. מחבל נכנס לחדר האוכל של המלון שהמה מ-250 נשים, גברים וילדים, בעיצומה של סעודת הסדר - ופוצץ מטען חבלה רב עוצמה שנשא על גופו. חדר האוכל נהרס עד היסוד. 19 מהחונגים נהרגו מיד, 11 נפטרו מאוחר יותר מפציעיהם, וכ-160 נפצעו. יומיים לאחר מכן פתח צה"ל במבצע 'חומת מגן'. המבצע נועד לפגוע בתשתיות טרור שהיו אחראיות לרצף של פיגועים חסרי תקדים בהיקפם ובתדירותם..." מקור: השופטת דורנר בבג"ץ 316/03 כריי נ' המועצה לביקורת סרטים. הובא בנבו.

48. פסק דינו של בית הדין המיוחד בתיק מ/1/02, הובא בנבו.

ולדקדק כחוט השערה⁴⁹. בערעור, התייחס בית הדין לעניין הערכי: "יש במעשים אלה פגיעה חמורה, שהיא פלילית בעיקרה, בגופו, בנפשו או בכבודו של המוכה, אך גם פגיעה קשה ומשמעותית, פנימית וחיצונית, בצה"ל. הפגיעה הפנימית הינה בערכים, במורשת הלחימה ובדפוסי ההתנהגות, המהווים את אחד ממקורות העוצמה של צה"ל, אשר עושה מאמץ להנחילם לחייליו ולמפקדיו"⁵⁰. באופן המובהק ביותר עשה פסק הדין שימוש ב'רוח צה"ל' - "המסמך הידוע כ'רוח צה"ל' הוא מסמך הקובע את ערכיו של צה"ל. מסמך זה מהווה, על-פי לשונו, את "תעודת הזהות הערכית של צה"ל, אשר ראוי שתעמוד ביסוד הפעולות של כל חייל וחיילת במסגרת צה"ל", והוא קובע את הרף הערכי הנדרש מחיילי צה"ל... כבר אמרנו בעניינים אחרים, כי מסמך זה איננו מסמך בעל תוקף משפטי ועל-כן, מבחינה משפטית, "העובר" על הוראותיו איננו עבריין... המשיב הודה בכך שהפר את החוק... ועל כך - ורק על כך - הורשע בדין ונגזר דינו. אך בבואנו לבחון את חומרת מעשיו, לצורך שקילת עונשו, יש להתחשב, בין היתר, בפגיעתו של המשיב באתוס הלחימה - במוסר ובערכי הלחימה - כפי שהתגבשו בצה"ל"⁵¹.

ובהמשך פסק הדין: "המשיב, כמו כל חייל ומפקד בצה"ל, היה צריך לשים על לוח ליבו את פסקת ערכי היסוד של 'רוח צה"ל'. פסקה זו היא פסקת הליבה של המסמך והיא קובעת את מרכזיותו של ערך 'כבוד האדם', כאחד משלשת 'ערכי היסוד' המנחים את צה"ל ומפקדיו בפעילותם... רק מפקד המכיר בחובתו ובתפקידו של צה"ל, המונע על-ידי תחושת שליחות ומחויבות למדינה, והמכיר במגבלות הכוח, פועל על פי הנדרש ממנו מבחינה מוסרית ומקצועית. הוא ורק הוא, ראוי לפקד על חיילים... מפקד שאינו מפנים את המגבלה של כבוד האדם, זו התוחמת את גבול הפעלת הכוח הצבאי בהתאם לנסיבות הרלבנטיות, והחורג ממנה, באופן מהותי, אינו ראוי לפקד על חיילים"⁵². גם ביחס לעובדה שמדובר בניסיון להתחקות אחרי עקבותיו של מבוקש באמצעות בנו, נתלה בית המשפט בעקרונות מוסריים: "בענייננו, ההנחה העובדתית היא שטארק היה אזרח תמים. אין צריך להכביר מילים על כי העובדה שהוא "בנו של" מבוקש איננה רלבנטית. "לא יומתו אבות על בנים... איש בחטאו יומת"⁵³. אכן, אפשר שניתן היה ללמוד מטארק פרטים נוספים אודות אביו ואודות מקום הימצא המקלע. ברם, אף אם תאמר שבנסיבות העניין ראוי היה לחקרו, כללים משפטיים ומוסריים קובעים כיצד יש לנהל את החקירה. זאת, יש להדגיש, גם אם טארק עצמו היה החשוד העיקרי המבוקש לחקירה"⁵⁴.

בסופו של דבר, פסק בית הדין כי "בהיבט העונשי מורים אנו על קבלת הערעור, במובן זה שהמשיב יורד מדרגת סא"ל לדרגת סגן. מדובר בפגיעה משמעותית בדרגה, שעל רקע הסנקציה במישור הפיקודי, ובשים לב לריצוי המאסר בעבודה צבאית - עונה על צרכי הענישה"⁵⁵.

49. השופט שטרסברג-כהן בבג"ץ 1284/99, פלוגית נ' הרמטכ"ל, הובא בנבו.

50. ע/153/03 עמוד 17 לפסק הדין, הובא בנבו.

51. ע/153/03 עמוד 20 לפסק הדין, הובא בנבו.

52. ע/153/03 עמודים 21-22 לפסק הדין.

53. דברים כ"ד, פסוק ט"ז.

54. ע/153/03 עמוד 24 לפסק הדין.

55. ע/153/03 עמוד 33 לפסק הדין.

3. בפברואר 2004, השתתף לוחם במילואים בסיור רכוב בגזרת יקיר שבשומרון. מטרת הסיור הייתה, בין היתר, לוודא כי צירי התנועה באזור פתוחים לשם מניעת פעילות חבלנית עוינת בגזרה. בתחילת הסיור הבחינו החיילים ברועה צאן ובעדר שעמד, בחלקו, על הכביש. מפקד הסיור הורה לרועה לפנות את הציר. בחלוף מספר שעות, בעת שחזרו חיילי הסיור אל הבסיס, הבחינו בשני רועי צאן שרעו את עדרם במרחק-מה מן הכביש, בסמוך למטע זיתים ומאחורי טרסה. החיילים שבו אל הבסיס. מיד לאחר מכן נטל הלוחם את רכבו, יצא את הבסיס ונסע אל עבר אותם רועים. הוא פעל כך מאחר שחשב שרועים אלו מהווים סיכון בטחוני מעצם הימצאותם בסמוך לציר תנועה בו חולפים חיילים ואזרחים ישראלים המתגוררים ביישוב יקיר. הוא רץ לעבר הרועים וגירש אותם באלימות קלה.

לדבריו, ניסיונו כחקלאי וכחבר כיתת הכוננות ביישוב, לימד אותו שבטרם ביצוע פיגוע אוספים המפגעים מודיעין אודות תנועת ישראלים או חיילים, באמצעות תצפיתנים שנראים תמימים. ניסיון זה מלמד כי רק תגובה נחרצת וחמורה כלפי פלשתנים מונעת מהם להתקרב ליישוב, בעוד שהפגנת חולשה או תגובה מאופקת מזמינה ביצוע פיגועים, בכוח או בפועל.

בית הדין גזר עליו בדעת רוב, עונש של שלושה חודשי מאסר על תנאי למשך שלוש שנים, לבל יעבור עבירה שעניינה שימוש בלתי חוקי בנשק, נקיטת אלימות או איומים, ובנוסף הורדה לדרגת טוראי⁵⁶. בערעור לבית הדין לערעורים, טען בית הדין: "זאת ועוד, התנהגותו של המשיב באירוע נשוא דיוננו, הייתה בלתי מקצועית, בלתי חוקית ובלתי מוסרית. בלתי מקצועית, שהרי לו הרועים היו, כטענתו, בחזקת מחבלים, בפועל או בכוח, הוא חשף עצמו בפניהם וסיכן את חייו בצורה בלתי סבירה בעליל. בלתי חוקית, שכן הוא פעל, במודע, בניגוד לפקודות שקיבל. בלתי מוסרית, שכן האלימות שהפעיל, תוך שימוש בנשק ובמדיו, אינה עולה בקנה אחד עם אתוס הלחימה של צה"ל והיא מנוגדת, באופן מוחלט, לערכים עליהם אמונים חייליו ומפקדיו. ערכים אלו קיבלו ביטוי בכתב במסמך הידוע כ'רוח צה"ל'⁵⁷."

בעקבות כך החמיר בית הדין לערעורים את עונשו וגזר עליו בנוסף למאסר על תנאי והורדה בדרגה, מאסר בפועל של חודשיים.

4.1. מסמך 'רוח צה"ל' כמקור לעידוד השעיית התייצבות לצה"ל

במסגרת המאבק ברפורמה המשפטית אותה קידמה ממשלת ישראל ה-37 בראשות בנימין נתניהו, פרסם וקידם אסא כשר באופן פומבי ואקטיבי את עמדתו, ולפיה רוח צה"ל מהווה מקור נורמטיבי להשעיית התייצבות כוח המילואים לצה"ל.

באירוע בהשתתפות מאות קציני מילואים של חיל האוויר, אמר כשר: "ברור לכל מי שרואה את מסמך 'רוח צה"ל', שזו האתיקה של צה"ל בתור הזרוע הצבאית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. שינוי המשטר בישראל, ממדינה בעלת משטר דמוקרטי למדינה בעלת משטר דיקטטורי, משנה את הבסיס של האתיקה של צה"ל... משטר לא דמוקרטי מסוגל למחוק את ערך 'חיי אדם' - החל לא רק על יהודים, וערך 'טוהר הנשק' - המרסן את השימוש בכוח, במלחמה,

56. פסק-דין של בית-הדין הצבאי המחוזי, מחוז שיפוט מרכז, שניתן בתיק 261/04.

57. בית הדין הצבאי לערעורים ע/57/05 עמוד 6 לפסק הדין.

במבצע, ובביטחון השוטף. בלי הערכים הללו צה"ל ישנה את זהותו, לא יהיה אותו ארגון, לא יהיה אותו צה"ל... אדם המתנדב לפעול במסגרת ארגון מסוים, עושה זאת על סמך הזהות הנתונה של הארגון... אם התנדבתי לפעול בצה"ל בהיותו הזרוע הצבאית של מדינה דמוקרטית, פוקע התוקף של ההתנדבות שלי אם צה"ל הופך להיות הזרוע הצבאית של מדינה לא-דמוקרטית... הסכנה של מתן שירותים למשטר לא דמוקרטי היא ממשית ומיידית... הערך של שינוי המעמד של ההתנדבות נראה חיובי, לא משנה באיזה סוג של שינוי מעמד מדובר, לא משנה באיזו תקופה מדובר⁵⁸. פרופסור אבי שגיא, שהיה ממנסחי הנוסח החדש של רוח צה"ל, ניסח גם הוא את הזיקה בין מסמך רוח צה"ל להתייצבות לשירות צבאי ביחס לרפורמה המשפטית: "אני אנסח את זה בצורה פשוטה וברורה - חובת ההגנה על אזרחי מדינת ישראל נשארת תקפה וקיימת, מה שלא נשאר תקף ולא ברור זה האם הצבא נשאר נאמן למסמך רוח צה"ל, מפני שמסמך רוח צה"ל אומר שמדינת ישראל היא מדינה דמוקרטית, ליברלית ויהודית. לצערי הוא לא נאמן להיבט הזה, מפני שמדינת ישראל היום פסקה מלהיות ליברלית ויהודית". לדבריו, "מה שאני מצפה מהרמטכ"ל זה להודיע בצורה נחרצת שצה"ל יפעל אך ורק בהתאם למסמך רוח צה"ל וערכי היסוד הגלומים בו"⁵⁹.

5. הפולמוס התיאורטי על אתיקת זכויות הפרט בתפיסת הלחימה בטרור

הפער בין הרקע ההיסטורי שהוביל לחיבור דיני המלחמה הבין לאומיים לבין מציאות הלחימה בטרור, מחייב הערכות משפטיות וערכיות מחודשת. בבסיס דיני המלחמה שנתגבשו בשלהי מלחמת העולם השנייה, עמדה ההנחה שמלחמה מתרחשת בין מדינות. אחת הנגזרות מכך, הייתה ההבחנה בין חיילים ואזרחים. אולם, המלחמה בטרור הציבה מציאות שונה. ארגוני הטרור הם ארגונים שאינם מדינתיים בהכרח. ארגוני הטרור לא מבחינים בין אזרח לחייל בהקפדה לסמן את חייליהם בסימון מיוחד. בנוסף לכך, המעורבות של האוכלוסייה האזרחית באקטים הטרוריסטיים עצמם, באמצעות הגנה, חיפוי, עידוד ותמיכה - מעמידים את האוכלוסייה האזרחית על הרצף של אזרח ואויב⁶⁰.

הדיון שמתנהל כיום ביחס לרלוונטיות של דיני המלחמה למציאות של לחימה בטרור, מעצים את הרלוונטיות של הכרעות מוסריות ואתיות בתחום. במובחן מקבוצת המשפטים הטוענים לרלוונטיות

58. מתוך: <https://news.walla.co.il/item/3599152> נצפה ב- 4.3.24.

59. מתוך: <https://www.ynet.co.il/news/article/h1gsasw92> נצפה ב- 4.3.24.

60. חלק מהדוקטרינות שעסקו בפער בין לחימה מדינתית ללחימה בארגוני טרור, גזרו משינוי הנסיבות את ההבנה כי למעשה דמוקרטיות לא יכולות להכריע טרור ולהישאר דמוקרטיות. חלקן גזרו ריסון כוח של המשטרים הדמוקרטיים, "שינויים בסיסיים אלו דורשים עדכון קונספטואלי שבמרכזו עומד עיקרון ריסון הכוח. הם מחייבים בחינה מחודשת של מושי היסוד שאפיינו את המלחמה הישנה, ובכלל זה סוגיות הנגזרות מהם בתחום דיני המלחמה, המשפט הבינלאומי ותפיסות עניין מאפייני הדמוקרטיה במצבים של לחימה", וחלקן גזרו שינוי מונחים של הכרעה, הרתעה והתראה. בבסיס החשיבה של דוקטרינות אלו במקרה הישראלי עמדה הנחה נוספת כי קיומה הפיזי של מדינת ישראל היא עובדה שגם אויביה השלימו ימיה - הנחה שהרלוונטיות שלה בתפיסת הציבור הישראלי לאחר אירועי שמת תורה תשפ"ד, מוטלת בספק גדול: "האיום שמדינת ישראל ניצבת לפניו היום אינו עוד איום על קיומה הפיזי, אלא על זהותה כמדינה דמוקרטית וכמדינה בעלת ייחוד לאומי מבחינת הרכב אוכלוסייתה. ההבנה שלא ניתן להשמיד את מדינת ישראל הופנמה בתודעת אויביה, בכלל זה הפלסטינים, שמאבקם להקמת מדינה אינו כרוך עוד במימוש חזון ממין זה, ולפיכך ההנחה שהאיום על ישראל הוא קיומי, רק מעצימה את האיום על זהותה. לא נכון, אם כן, להניח שהתפיסה שהובילה להישנים בעבר תוביל להישנים גם כעת". להרחבה עיין ב-"מאבקה של הדמוקרטיה בטרור: מבט מישראל - מצע לדיון אסטרטגי, עמי אילון | עידית שפרן גיטלמן. מתודולוגיה: צבי לניר, הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה. - <https://www.idi.org.il/media/9659/democracys-struggle-against-terrorism.pdf> נצפה ב- כ"ד אדר ב' תשפ"ד.

של הדין הבינלאומי גם למלחמה בטרור⁶¹, לדברי כשר נקודת המוצא של הדין בלחימה בטרור אינה הדין הבינלאומי אלא האתיקה, ובדגש על הערך 'כבוד האדם'. לדבריו, ארבעה טעמים מרכזיים לכך שהדין הינו אתי ולא משפטי: "הטעם המוסרי: בעינינו, ערכו של הדין הבינלאומי אינו בעצם קיומו אלא בתרומה שלו לשיפור המוסרי של העולם... כל נורמה של הדין הבינלאומי עומדת להערכה מוסרית... ייתכן שהנורמה תיחשב מוצלחת וייתכן שלא תיחשב כזאת... שנית, הטעם החוקתי: הדין הבינלאומי מצטייר בעיני רבים כמערכת נורמות המחייבת את החייל הישראלי במישרין... אנחנו רואים את החייל הישראלי (כפי שהדין הישראלי רואה אותו) כפוף אך ורק לדין הישראלי... שלישית, הטעם ההיסטורי: הדין הבינלאומי ההסכמי נוצר בהתפתחות היסטורית מורכבת... התפיסות הללו היו יפות לשעתן, ככל שהמדובר היה בעימות הקלאסי בין מדינה למדינה... ההבחנה בין הלוחמים לבין הלא-לוחמים, לדוגמה, נעשית במתכונת הפשוטה של הבחנה בין הלוכשים מדים מסוימים לבין מי שאינם לובשים מדים כלשהם. ההנחות הללו עמדו ביסוד הנכונות של המנהיגים לקבל את הנורמות שבהסכמים הבינלאומיים... השינויים הללו במצב הדברים מעיבים על הנכונות לנהוג על פי ההסכמים הבינלאומיים, ואין ספק שיש מקום להרהר בתוקפם לגבי המצבים החדשים... רביעית, הטעם הרטורי: טענות בדבר הפרות של הדין הבינלאומי נעשו אמצעי תעמולתי בדוק נגד המדינות הלוחמות בטרור, במיוחד נגד ישראל, גם אם הבסיס העובדתי שלהן קלוש ואפילו אם הן כוזבות..."⁶².

ובמקום אחר כתב כשר: "אין בסיס משפטי יציב, מנוסח, מסודר ומאורגן שעליו אנו מסתמכים, שממנו אנו מסיקים מסקנות... מסיבה זו, השאלות המשפטיות נעשות שאלות ערכיות, אתיות, מקצועיות"⁶³.

אחת הסוגיות אשר גוזרות התייחסות היא שאלת הנזק האגבי. כלומר, האם קיימות מגבלות על פגיעה באויב טרוריסט, כאשר כתוצאה מהפגיעה בו - יפגעו אנשים שאינם בהכרח מעורבים ישירות בפעולת הטרור? ומהן המגבלות? התייחסות זו מתעלמת מהיבטים כמו תמיכה של הסובבים בפעולות ושימוש באזרחים כמגן אנושי.

על פי כשר, ההשלכה של האתיקה על מהלך הלחימה בטרור הולידה מגבלות על הלחימה. בין המגבלות העיקריות הייתה המגבלה של חיסול ממוקד בשטח שבשליטה ישראלית: "לשיטתנו, אין זה מן הראוי לפעול באופן היוצר סכנה ממשית לנזק אגבי, כאשר מדובר בשטח בתפיסה לוחמתית שיש בו שליטה אפקטיבית, היות שבשטח כזה הצבא אחראי להגנה על כל אדם שאינו משתתף בפעולות האלימה. ההצדקה שיש לצבא מבחינה אתית ומשפטית להטיל הגבלות על אדם כזה, אינה כוללת הצדקה להורגו כתוצאה מהריגת טרוריסט. לגישתנו, אין הצדקה לגרימת נזק אגבי כלשהו בשטח שהוא בשליטה אפקטיבית של הצבא"⁶⁴.

61. להרחבה עיינו: צבא ואסטרטגיה, כרך 4, גיליון 1 במאי 2012, הוצאת המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/systemfiles/Armey%20-%2014.3.2024.pdf>

62. 'כיצד לקבוע את הנורמות הראויות של הלחימה במצבים חדשים? סוגיה ביחסים בין "מוסר לחימה" לבין "דיני לחימה"', מחברים: אסא כשר ועמוס ידלין, בתוך: 'צבא ואסטרטגיה', כרך 5, גיליון 1, מאי 2013, המכון למחקרי ביטחון לאומי עמוד 82.

63. בתוך: 'המלחמה של המאה ה-21 - דמוקרטיה נלחמת בטרור', עורך: חיים פס (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ז), עמוד 197.

64. 'כיצד לקבוע את הנורמות הראויות של הלחימה במצבים חדשים? סוגיה ביחסים בין "מוסר לחימה" לבין "דיני לחימה"', מחברים: אסא כשר ועמוס ידלין, בתוך: 'צבא ואסטרטגיה', כרך 5, גיליון 1, מאי 2013, המכון למחקרי ביטחון לאומי עמוד 93.

הגבלה נוספת היא הפגיעה בעקרון ההדדיות. ארגוני טרור לא מגבילים את עצמם כאשר המדינות מגבילות את עצמן. האם במקרה כזה חלים על המדינה עקרונות של אתיקה הנגזרים מהדין הבינלאומי? כשר כתב: "...החייל רשאי לשאול את המדינה מדוע היא מטילה עליו חובה לנהוג לפי כללים אלה, גם אם בכך היא מחלישה את כוחו הצבאי. תשובת המדינה תכלול, בין השאר, את התבונה המדינית המתבטאת בכך שהמדינה קיבלה על עצמה לנהוג על פי כללים אלה. חלק מן התבונה המדינית מתבטא במימוש הצפוי של עקרון ההדדיות: מוטב לנו להגביל את עצמנו, באופן מסוים, כדי שבמקביל גם הצד השני יגביל את עצמו, באותו אופן או לפחות באופן דומה, אולם מה יקרה במקרה בו הצד השני לא יגביל את עצמו? כאשר ברור שעקרון ההדדיות אינו מתממש בחזית אף פעם? כאן אין למדינה מנוס משינוי יסודי בהצדקה של מעשיה, לא עוד במונחי 'התבונה המדינית' שביסוד עקרון ההדדיות, אלא במונחי מה שכולנו רואים בתור 'הערכים הבסיסיים של המדינה'. העיקרון הראשון בדוקטרינה שלנו קובע לא רק את חובת המדינה להגן על אזרחיה, אלא גם את חובתה לעשות זאת תוך שמירה מתמדת על כבוד האדם, באשר הוא אדם".

ביסוס הסיכון של חיילי צה"ל אל מול חיי אזרחי אויב, ולא על בסיס תבונה מדינית ושיקולי תועלת אלא על בסיס הגדרה אתית, נמצא גם בדברים הבאים של שרביט ברוך: "הרציונל של המצדדים בטיעון הזה הוא, שעל בסיס הכללים הקיימים אי אפשר לנצח בעימות אסימטרי מכיוון שידיה של המדינה קשורות... נקודה נוספת שמעלים המצדדים בטיעון הזה היא, שאין מקום לכיבוד הכללים על ידי צד אחד לעימות כאשר הצד השני אינו מכבד אותם... הדרישה להגמיש את היישום של הרציונל הבסיסי של דיני הלחימה - האיסור על פגיעה מכוונת באזרחים והגבלת הפגיעה הצפויה באזרחים לנזק מידתי ביחס ליתרון הצבאי מן התקיפה - היא בעיני בעייתית על פניה. בראש ובראשונה ומעל הכול, פריצה של העיקרון הזה פוגעת לדעתי בערכים הבסיסיים של המדינה, ובהגדרה שלנו את עצמנו כמדינה שומרת חוק, ובראיית חיילינו כאנשים בעלי ערכים ומוסר. זוהי בחירה שמדינת ישראל עשתה בעת הקמתה. אלה הערכים שעליהם גדלנו מאז מלחמת העצמאות ואף קודם לכן"^{65 66}.

חלופה אתית לעמדות של כשר, ידלין ושרביט, הציב עדו רכניץ בספרו 'אתיקה צבאית יהודית: העולם המערבי מדגיש את זכויות הפרט, עד שלעתים רווחתו של הפרט הופכת להיות חזות הכול והיא משמשת אבן הבוחן למדיניות ראויה ולמוסר. כאמור, ברוח זו פירש אסא כשר⁶⁷ את קיומו של צבא במדינה דמוקרטית כמכשיר להבטחת זכות הפרט לחיים... כפי שכבר נכתב לעיל, תפישה זו אינה עומדת במבחן המציאות. תפישה מאוזנת יותר היא תפישה שרואה לצד הפרט וזכויותיו גם את הכלל. לפי תפישה זו, היחיד רואה עצמו כחלק מהכלל ורוצה בטובתו של הכלל. בהתאם לתפישה זו, השירות בצבא הוא חלק מן המאבק של הקולקטיב לשמור על ביטחונו, נכסיו ועצמאותו הלאומית"⁶⁸.

65. שרביט ברוך, 'צבא ואסטרטגיה', כרך 4 גיליון 1, 2012, עמ' 44.

66. שרביט ברוך שם טוענת כי עקרון ההדדיות בין הבין לאומי הוא בין היתר שאריות מהעולם האבירי "באשר לטענת ההדדיות יש להדגיש כי יתכן שדיני הלחימה התבססו בעת התגבשותם בין היתר על תפיסת האבירות ומשחק הוגן, וההדדיות מילאה בהם תפקיד. ואולם עם השנים הדגש עבר להגנה על האזרחים הבלתי מעורבים מפני תוצאות הלחימה. לפיכך, לא יהיה נכון לטעון שדיני הלחימה מבוססים על היגיון של הדדיות, ולכן בהעדרה, יכול להשמט הבסיס להחלתם".

67. פרופ' אסא כשר, אתיקה צבאית (משרד הביטחון, תשנ"ז), עמ' 63, ראו לעיל עמ' 24.

68. עדו רכניץ, אלעזר גולדשטיין, 'אתיקה צבאית יהודית': עורך: ירון אונגר, מכון 'משפטי ארץ', עופרה, הוצאת ידיעות אחרונות ספרי חמד, עמוד 190.

רכניץ ממשיך וכותב שם: "הבדלי הגישה שבין שתי התפישות האמורות, משליכים גם על הגדרת האויב. לפי הגישה המקדשת את זכויות הפרט ורואה בהן את חזות הכול, המלחמה היא מאבק בין פרטים לפרטים, שבה חיילים מאוימים נאבקים בחיילים אחרים המאיימים עליהם ומהווים עבורם סיכון אישי. לפי תפישה זו, ההצדקה למלחמה מבוססת על עיקרון ההגנה העצמית. מובן מאליו, שתפישה זו קשה מאוד ליישום כאשר האויב אינו מבדיל בין אזרח לחייל, שכן האויב יכול לשים בכל טנק ונגמ"ש ילד תמים, שאינו מהווה איום בעצמו, ולכן, לכאורה, אסור לפגוע בו. בדרך זו יעניק הילד חסינות לכל הלוחמים שלצידו. מצב אבסורדי שכזה אינו עולה על הדעת וברור שמותר יהיה לפגוע בלוחמים גם במחיר פגיעה בילד שלצידם, הגם שברור שצעד כזה לא היה נעשה במסגרת הניסיון לעצור פושע מסוכן ביותר".

ועוד כותב רכניץ: "תפישת המלחמה כמאבק בין קולקטיבים יוצרת בסיס מוסרי שמאפשר גמישות מבצעית ושיקול דעת רחב של המפקד. בסיס מוסרי שכזה מייתר את הצורך ביצירת מדרג קשיח של אחריות אישית המוטלת על הטרוריסט בהתאם לרמת המעורבות האישית שלו בפיגועי טרור ברגע נתון, כפי שניסו ידלין וכשר⁶⁹ ליצור⁷⁰."

פרופסור אליאב שוחטמן כתב דברים ברוח דומה וחידד את דבריו על בסיס העיקרון "הבא להורגך השכם להורגו". שוחטמן התייחס למקרה בו כתוצאה מהרצון להימנע מפגיעה באזרחי אויב נכנסים חיילי צה"ל לסיכון: "הצו העליון - מנקודת השקפתה של תורת ישראל - שצריך להנחות את הממשלה במתן ההוראות לצה"ל ולמפקדיו, הוא: הגנה בכל מחיר על חייהם של אנשי כוחות הביטחון, גם אם כתוצאה מכך עלולים להיפגע אזרחי אויב. שהרי אין מדובר במלחמה יזומה של ישראל למטרות כיבוש ("מלחמת רשות"). מדובר במלחמה שישראל נאלצת לנהל כנגד הקמים עליה לכלותה ולכלות חיי אזרחיה וחייליה, והכלל הוא: "הבא להורגך השכם להורגו". כלל זה יש לקיים גם במחיר פגיעה אפשרית באזרחים, שהרי הקולר תלוי בצווארם שלהם ובצוואר מנהיגיהם, ואין על ישראל כל חובה מוסרית לסכן את חיי חייליה כדי שלא לפגוע באזרחים שבני עמם הם שאילצו את ישראל לצאת למלחמת התגוננות"⁷¹.

שוחטמן מוסיף לטעון כי הימנעות מטעמים ערכיים לכאורה מפגיעה באזרחי אויב, הגוררת סיכון חיילים, היא פגומה מבחינה ערכית, מוסרית ומשפטית, וסכנתה מגיעה עד כדי פגיעה במוטיבציית הלחימה עצמה של הצבא: "השיקול העליון שצריך להנחות הוא, כיצד לנצל את האויב במינימום נפגעים לכוחותינו. אם, מבחינה צבאית, קיימים אמצעים להבטחת הניצחון תוך סיכון מינימלי לכוחותינו, כשמשמעות הדבר היא פגיעה אפשרית באוכלוסייה אזרחית של האויב, ואמצעים אלה לא ננקטים - לא משיקולים צבאיים, אלא כדי להימנע מפגיעה באותה אוכלוסייה - הרי שיש בכך משום הודאה בהעדר לגיטימציה, כביכול, למלחמה זו, בה בשעה שאין מוצדקת ממנה, בהיותה מלחמה להגנה עצמית שהיא מותרת לפי כל קנה-מידה - הלכתי, משפטי ומוסרי. בנוסף לכך, יש בה במדיניות זו, המייחסת לחייהם של אזרחי אויב ערך חשוב יותר מזה של חיילי צה"ל, משום מעילה בחובתן העליונה של הרשויות לנקוט בכל האמצעים הדרושים כדי להגן על חייהם ושלומם של חיילי צה"ל"⁷².

69. אסא כשר ועמוס ידלין, 'האתיקה הצבאית של הלחימה בטרור: עקרונות ונימוקים', מאזני משפט ו', תשס"ז, עמ' 401.

70. עדו רכניץ, אלעזר גולדשטיין, 'אתיקה צבאית יהודית': עורך: ירון אונגר. מכון 'משפטי ארץ', עופרה, הוצאת ידיעות אחרונות ספרי חמד, עמוד 201.

71. פרופסור אליאב שוחטמן, 'מרכז איראל למחקר מדיניות', נייר עמדה 151 - 'סיכון חיילי צה"ל לשם מניעת פגיעה באזרחי אויב בשולי מבצע 'חומת מגן', עמוד 5.

72. שם, עמוד 6.

לדברי שוחטמן, עקרון זה ניתן לגזור מהקוד האתי עצמו. ניתן להגיע למסקנה זו: "דומה בעיני שתפישה זו, לפיה יש הצדקה לפעולה צבאית שיש בה כדי למנוע פגיעה ודאית בחייהם של חיילי צה"ל, גם אם כתוצאה ממנה עלולים להיפגע אזרחי אויב, מתחייבת גם מן המסמך הידוע כ'רוח צה"ל'⁷³.

6. ההשלכה של הקוד האתי על הלחימה ועל דוקטרינת הלחימה של צה"ל

6.א. נשלים מבצעים ערכיים כנגזרת של הקוד האתי

קצת אחרי אירועי שמחת תורה תשפ"ד בדרום הארץ, התראיין בתקשורת קצין שריון.

הקצין תיאר מצב שבו הטנק שלו לא יורה בעזתים שחוצים את הגדר ליישובי העוטף בשל שיקולי מוסר: "זוהי רק מדהים כמה שהצבא שלנו מיוחד, כמה שהחיילים שלנו מיוחדים, שאנחנו רואים כמות כזאת מטורפת... ואנחנו לא מבצעים על רובם הגדול ירי, כי אנחנו רואים שאין לרובם הגדול נשקים. שזה מדהים עד כמה הצבא שלנו, עד כמה בשעת מה שנקרא מלחמה בהפתעה, עדיין שומר על מוסריות... הטנק שלנו לא ביצע את הירי, כי באותו שלב עוד היינו מוסריים"⁷⁴.

בריאיון ברדיו תיאר טייס לשעבר עדות שמיעה שלו על הימנעות מטעמים מוסריים לפתיחה באש בשמחת תורה: "המסוק הראשון שהגיע היה לאחר 50 דקות, סיפר לי סרן ע' שהוא ראה 'אזרחים חפים מפשע'. הוא לא הבין מה בכלל קורה למטה"⁷⁵.

בעקבות אחד הקרבות בהם לא הושלמה המשימה במלחמת לבנון השנייה, בוצע תחקיר ערכי, תוך שהוא בוחן ליקויים בתיעודף הערכי ביחס לערך 'דבקות במשימה וחתירה לניצחון': "תחקיר ערכי זה הוא תחקיר נוקב ולא מקובל. 'כלי הניתוח' הם ערכי רוח צה"ל". למעשה, היווה תחקיר זה סוג של פריצת דרך בהבנת הצורך לבסס את התחקירים לא רק על טקטיקה, פיקוד ושליטה אלא על המסד הערכי של הלחימה בדגש על דבקות במשימה וחתירה לניצחון. התחקיר הוצג בין השאר בפני אלוף הפיקוד דאז גדי איזנקוט⁷⁶.

73. שם, עמוד 14.

74. <https://kol-barama.co.il/item/%D7%A2%D7%93%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%9C%D7%95%D7%97%D7%9D-%D7%91%D7%96%D7%9E%D7%9F-%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%A6%D7%AA-%D7%94%D7%92%D7%93%D7%A8-%D7%94%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9C%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%90-%D7%99>, נצפה ב-4.6.2024.

75. <https://www.gly.co.il/item?id=42807>, נצפה ב-4.6.2024.

76. תחקיר קרב מרג' עיון, ארי שבט. הוגש בין השאר לאוגדה 366 ולפיקוד צפון. בין מסקנות התחקיר: בפעילות מבצעית: ניתוח אירועים מבצעיים לא רק ע"פ עקרונות המלחמה והפז"ש אלא גם ע"פ ערכי צה"ל. החייל צריך לדעת כיצד העשייה הצבאית שלו היא מימוש של ערכי צה"ל. בשגרה - הפעילות הערכית היא חלק מתוכנית הפעילות של המסגרת. המפקד אחראי על הפעילות הערכית ומוביל אותה. בתעסוקה - המרכיב הערכי ככלם לשחיקה של חיילים.

1.6.1. מלחמה בטרור למאבק בטרור

אולם דומה כי ההקרנה של העמדת זכויות הפרט בליבת המעשה הצבאי, שחולל הקוד האתי, השפיעה גם על דוקטרינת הלחימה עצמה של צה"ל בטרור בארגונים שאינם מדינתיים. ההבנה כי ערכי דמוקרטיה של זכויות הפרט (במובחן מדמוקרטיה לאומית), מהווים אתגר ערכי ליכולת לחימה באויב בעל אפיון של ארגוני טרור, הובילה בין השאר את המכון הישראלי לדמוקרטיה להקמת צוות שיעסוק בנושא: "התוכנית שמה לה למטרה להציג למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב את סכנת הפגיעה בערכים דמוקרטיים הנשקפת מהאמצעים שננקטים במאבק בטרור. העלאת המודעות לסכנה זו אמורה להמריץ את מקבלי ההחלטות לבחון חלופות אחרות, פוגעניות פחות, שיבטיחו את השמירה על זכויות אדם גם בזמן מלחמה בטרור"⁷⁷.

בסקירה של מובילי התוכנית על תמונת המצב המחקרית והדיון הציבורי בתחום, הם כתבו: "שתי עמדות מרכזיות רווחות בדיונים אלה: האחת מדגישה את התזה שלדמוקרטיה אין יכולת להפעיל את מידת האכזריות הדרושה על מנת לנצח במלחמה מסוג זה, והשנייה קובעת שהפעלת האמצעים הנדרשים בלחימה בטרור מביאה לידי קריסת הדמוקרטיה מבפנים"⁷⁸. מובילי התוכנית ניסו להציע אסטרטגיה חלופית למלחמה בטרור, המאפשרת לשיטתם להתגבר על המגבלות ועל המוגבלות של מדינות דמוקרטיות בהתמודדותן עם תופעת הטרור, תוך שמירה על ליבת הערכים הדמוקרטיים.

כותבי המסמך הציעו להמיר את פרדיגמת 'הדמוקרטיה המתגוננת', שהנחת היסוד שלה היא קיומו של מתח בין שמירה על הביטחון ושמירה על הדמוקרטיה, ולאמץ במקומה פרדיגמה אלטרנטיבית של 'דמוקרטיה מכילת', שבה השמירה על ערכי הדמוקרטיה היא רכיב עיקרי וחיוני במאבק בטרור. המשמעות הייתה כי לידים ערכים דמוקרטיים של זכויות הפרט אינם מעכבים לחימה בטרור אלא מאפשרים אותה. הערכים הדמוקרטיים לשיטת המחברים, יקנו יתרון מוסרי שיכריע בסופו של דבר את המערכה הצבאית והאזרחית. הפגיעה בבילתי מעורבים לכאורה, היוותה מרכיב מרכזי בשינוי הדוקטרינה שהוגדרה כ"עוצמה חכמה". "התכנון המבצעי על פי אסטרטגיה הנשענת על 'עוצמה חכמה', נבדל מתכנון צבאי על פי אסטרטגיה הנשענת על הפעלת מרב עוצמת האש, לא רק בכך שהוא נמנע מפעולות שעשויות לפגוע באוכלוסייה האזרחית, אלא בכך שהוא מכיל את האירועים בצורה המכוונת את הפעילות הצבאית, כך שתתאפשר הגעה להישגים בחזית האזרחית ובחזית הבינלאומית".

בהמשך כתבו המחברים: "במציאות החדשה, העליונות הצבאית הכמותית לבדה אינה מבטיחה עליונות בקרב. לצדה נדרשים עקרונות של מידתיות והבחנה, כדי לצמצם את כמות הנפגעים ואת מידת הנזק הנגרם לשינוי הצדדים"⁷⁹. השינוי גרר גם שינוי המשגתי – המילה 'מלחמה' הוחלפה במילה 'מאבק': "אנו מציעים לאפיין את המלחמה המודרנית בטרור דווקא באמצעות המושג 'מאבק', המתאר במדויק יותר את פני הדברים, לעומת המושגים המסורתיים 'מלחמה' או 'עימות'".

77. "התוכנית לביטחון לאומי ודמוקרטיה ע"ש אמנון ליפקין-שחק בוחנת וממפה את האתגרים המיוחדים שהמאבק בטרור מציב לחברות דמוקרטיות, ובעיקר את האיזונים הנחוצים בין השמירה על זכויות אדם ובין צורכי הביטחון. התוכנית שמה לה למטרה להציג למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב את סכנת הפגיעה בערכים דמוקרטיים הנשקפת מהאמצעים שננקטים במאבק בטרור. העלאת המודעות לסכנה זו אמורה להמריץ את מקבלי ההחלטות לבחון חלופות אחרות, פוגעניות פחות, שיבטיחו את השמירה על זכויות אדם גם בזמן מלחמה בטרור." על פי: 'מאבקה של הדמוקרטיה בטרור: מבט מישראל - מצע לדין אסטרטגי', עמי אילון | עידית שפרן גיטלמן. מתודולוגיה: צבי לניר, הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

78. 'מאבקה של הדמוקרטיה בטרור: מבט מישראל - מצע לדין אסטרטגי', עמי אילון | עידית שפרן גיטלמן. מתודולוגיה: צבי לניר, הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמוד 9.

79. שם, עמוד 52.

המושג "עימות", בניגוד למלחמה, מכיל בתוכו גם את הממדים הלא מלחמתיים ובכך משקף היבטים מסוימים של התופעה. ואולם המושג "מאבק" עדיף, משום שהוא מלמד על הצורך של הדמוקרטיה המתמודדת עם טרור, לפעול גם בתוך המדינה עצמה. מאבקן של המדינות הדמוקרטיות בטרור אינו מופנה רק "החוצה", אלא במידה רבה גם "פנימה". זהו מאבק על דמותה של החברה כחברה דמוקרטית, ושני המאבקים - המאבק בטרור והמאבק הפנימי על דמותה של המדינה - חייבים להיות שלובים זה בזה⁸⁰. מסקנת הכותבים הייתה כי "לפיכך, תפיסת הביטחון הלאומית החדשה צריכה לגלם את ההבנה שניצחון במאבק מול ארגוני הטרור לא יושג על ידי שימוש בכוח צבאי בלבד, והוא תלוי בהישגים גם בזירות אחרות. לשם כך יש להניח בצד את הדוקטרינה המעניקה משקל יתר לצעדים חד־צדדיים וללחימה צבאית שאינם יוצרים אופק מדיני, ולאחוז בדוקטרינה של "עוצמה חכמה", המשלבת עמידה איתנה עם עוד כלים רלוונטיים למערכה מסוג זה".

כדי לתרגם ערכים דמוקרטיים לערכים מסכלי טרור, ניסו כותבי המסמך לעמעם את המרכיב הלאומי במערכה הצבאית והאזרחית. המלחמה, לגישתם, איננה יושבת על מרכיבים של תיאולוגיה, הבטחה אלוטית או זכויות היסטוריות על ארץ ישראל, ואף המרכיבים הלאומיים בה שוליים.

בעיקרה היא סכסוך בין קבוצות אזרחים. מחד, אזרחים מלאומים שונים החיים במדינת ישראל, ומאידך ארגון טרור בעל שאיפה להגדרה עצמית.

העיקרון הזה הוביל את מעצבי המסמך לתמוך גם בבינלאומיזציה של הסכסוך ובתמיכה בהשפעה של גורמים בין לאומיים במוקדי החברה, הצבא והמשפט כמחוללי שינוי, המעמידים את זכויות הפרט בליבת המעשה הביטחוני. הם הביעו נכונות לשיתוף הקהילה הבינלאומית גם במקרים בהם יש חשד באשר למידת האובייקטיביות שלה.

2.1.6. 'קיר הברזל' out

לדבריהם, תפיסת 'קיר הברזל' של זאב ז'בוטינסקי, שגובשה סופית למעשה בידי דוד בן־גוריון בתחילת שנות החמישים, דינה להתחלף. עיקרי התפיסה היו שבכדי לגבור על נחיתותה המספרית, על מדינת ישראל להביא את מדינות ערב, באמצעות "עמידה איתנה" ובניית "קיר ברזל" של עוצמה צבאית ומדינית, למסקנה שאין שום דרך מעשית להביא להשמדתה, ולפיכך עליהן להשלים עם קיומה.

היסודות האופרטיביים שעמדו בבסיס תפיסת הביטחון היו: א. הרתעה - דהיינו בניית יכולת צבאית שתרתיע את אויבי ישראל מלפתוח במלחמה. ב. התרעה - במידה וההרתעה תיכשל, יכולת מודיעינית שתיתן התרעה מוקדמת על כוונת האויבים לפתוח במלחמה, כך שיתאפשר גיוס מילואים מבעוד מועד. ג. הכרעה - במידה וצבאות ערב יצאו להתקפה, יש להעביר את המלחמה מוקדם ככל האפשר לשטח האויב ולשאוף להשיג הכרעה אופרטיבית במערכה מהר ככל האפשר.

אסטרטגיה זו, עלתה בקנה אחד עם התפיסה הקלאסית של שימוש בכוח כאמצעי למנוע מהיריב להשיג את מטרותיו המדיניות ולא לצו לקבל את קיומה של ישראל כעובדה קיימת, והיא תאמה את המציאות שבה האויבים שישראל עמדה מולם היו מדינות שסירבו להכיר בקיומה ופעלו להשמידה.

80. שם, עמוד 21.

לדברי מובילי התוכנית, האיום שמדינת ישראל ניצבת לפניו היום, איננו עוד איום על קיומה הפיזי, אלא על זהותה כמדינה דמוקרטית שיש בה רוב יהודי. ההבנה שלא ניתן להשמיד את מדינת ישראל הופנמה בתודעת אויביה, ובכללם הפלסטינים שמאבקם להקמת מדינה אינו כרוך עוד במימוש חזון ממין זה⁸¹. ולפיכך ההנחה שהאיום על ישראל הוא קיומי, מהווה לכאורה את הסכנה הגדולה ביותר למדינה, כיוון שהיא מעצימה את האיום על ערכיה הדמוקרטיים ומכרסמת בהם. כלומר, תפיסת האיום הביטחוני כקיומי, הוא עצמו מכרסם ביסודות הדמוקרטיים של זכויות אדם של המדינה, ולכן עליה להתחלף לגישת "העוצמה החכמה" שהובאה לעיל. לשיטתם, התפיסה שהכרעה צבאית לבדה אינה רלוונטית במאבק בטרור, עולה בקנה אחד גם עם הצהרותיו של צה"ל למן האינתיפאדה הראשונה, שלפיהן אין אפשרות להכריע את הטרור, והמטרה שיש לשאוף אליה היא יצירת תנאים נוחים להסדר מדיני של הסכסוך.

ביסוד הדוקטרינה החדשה עמדו עקרונות כמו "הכפפת שיקולים צבאיים לשיקולי הלגיטימציה הבינלאומית", כולל בהחלטות צבאיות אופרטיביות⁸². לדבריהם, קבלת החלטות בחזית הצבאית צריכה להתחשב בשני עקרונות עיקריים: עקרון ההבחנה - המורה לכוון התקפות לעבר מטרות צבאיות בלבד ולהימנע ככל האפשר מפגיעה באזרחים שאינם מעורבים בפעילות אלימה; ועקרון המידתיות - המורה על הצורך באיזון מידתי בין פגיעה בלתי נמנעת באזרחים ובין התועלת הצבאית של הפעולה הננקטת. המשמעות האופרטיבית של עקרונות אלה היא ריסון ואיפוק בהפעלת הכוח הצבאי.

3.1.6. רמטכ"לים עם שרביט ערכים

הד לעקרונות שעולים מתוך מסמך החשיבה, ניתן היה לאתר בדבריו של הרמטכ"ל דאז גדי איזנקוט: "החובה להשיג ניצחון והכרעה אל מול צבאות, אנחנו יודעים לאפיין את זה במושגי קלאוזוביץ"⁸³. היום לדבר על הכרעה וניצחון מול ארגונים שיושבים בתוך אוכלוסיה, במימד הזמן, במשמעויות הצבאיות במדינה דמוקרטית. הפך להיות הרבה יותר מורכב⁸⁴ ובצורה מובהקת יותר: "ריסון הכוח צריך להיות נר לרגלי מפקדים בבואם להפעיל את הכוח הצבאי"⁸⁵. דברים דומים אמר באותו אירוע האלוף תמיר הימן: "אומנות המלחמה באה לידי ביטוי דווקא ב'ריסון הכוח' ולא במיצויו!". את עקרונות המלחמה עלינו לפרש אפוא ברוח זו – ריכוז הכוח, חיסכון במאמץ, חיסכון בכוח, הונאה, הסתרה ו'גישת עקיפה'⁸⁶.

81. למותר לציין כי לאור אירועי שמת תורה, רבות מהנחות היסוד שעמדו בבסיס החשיבה של מחברי המסמך הופרכו מכורח המציאות.

82. שם, עמוד 65.

83. קרל פיליפ גוטפריד פון קלאוזוביץ, מאבות תורת הלחימה המודרנית, נחשב לאחד ההוגים הצבאיים החשובים ביותר. על פי ויקיפדיה.

84. <https://www.youtube.com/watch?v=2DQJw4GXwY>. הכנס הבינלאומי השנתי ה-9 של המכון למחקרי ביטחון לאומי, 18-19.2016, מוזיאון ארץ-ישראל. נצפה ב-26.8.2016

85. "הריסון והאיפוק בתגובה הצבאית לאירועים במהלך השנה האחרונה, מנע התפתחות האלימות לכדי אינתיפאדה, למרות פוטנציאל התמיכה הפלסטינית בפעילות אלימה (...), על צה"ל כוח השולט באיוש להבטיח שימור התקווה בחברה הפלסטינית. המשך תעסוקה למאות אלפי פלסטינים כמדיניות אותה מוביל צה"ל, למרות מחאות של גורמים המתנגדים לכך, הוא דוגמה לכך". דברים שנשא הרמטכ"ל גדי איזנקוט בכנס השנתי החמישי של המרכז הבינתחומי בהרצליה לזכרו של הרמטכ"ל אמנון ליפקין-שחק, בשיתוף המכללה לביטחון לאומי, בנושא 'צה"ל והחברה הישראלית', בינואר 2017.

86. 'מאבק של הדמוקרטיה בטרור: מבט מישראל - מצע לדיון אסטרטגי', עמי אילון | עידית שפרן גיטלמן. מתודולוגיה: צבי לניר, הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמוד 53.

בכנס השקת קתדרה באוניברסיטת רייכמן ע"ש אריאל שרון⁸⁷, המשיך הרמטכ"ל דאז רב-אלוף אביב כוכבי את אותו כיוון ושיקף את השפעת הערכים של חוסר פגיעה באזרחים על הלחימה, תוך שהוא מעיד שבצבאות מערביים דוקטרינת הלחימה שונה בהיבטים אלו: "להפעיל כוח צבאי בסביבה מאוכלסת זה מסובך. זה מסובך בהנחה שאתה מחזיק ביד אחת ערכים. אם אתה לא מחזיק ביד אחת ערכים אין שום בעיה... כשסיימנו את הלחימה בקסבה ביקשו ממני להיפגש עם גנרל בכיר מאוד בצבא זר... ואני מתאר לו את כל הלחימה בקסבה והיא מעבר דרך קירות ולחימה מאוד מאוד כירורגית. הוא מקשיב לי קשב רב ולא כל כך אמפתי... ואני אומר לו... ובכן אדוני, איך אצלכם ניגשים לעניין? ואז הוא ואמר לי את המשפט המכונן... ובכן, אנחנו קודם כל משטחים את האזור".

7. אחרית דבר:

דיון מחודש ב'רוח צה"ל' חיוני לבטחונה של מדינת ישראל. הקוד האתי המכונה 'רוח צה"ל' תוכנן ושימש בפועל ככלי מגדיר זהות צה"ל. הקוד חולל שינוי ערכי בצה"ל, תוך שהוא מעמעם היבטים לאומיים ומבליט היבטים של זכויות אדם אוניברסליות. השלכותיו היו בתחומי השיפוט הצבאי, הלחימה, תורת הלחימה, התחקירים ותהליכים אזרחיים. הקרנתו, על ביצועי צה"ל בשנים שחלפו מאז כתיבתו, בדגש על השפעתו על תפקוד צה"ל לפני ואחרי אירועי שמחת תורה תשפ"ד ומלחמת חרבות ברזל, צריכים להבדק במערכות הבדיקה השונות של מדינת ישראל. עיצובו מחדש של הקוד האתי ברוח ערכים לאומיים, והדגשת ערך הנצחון והכרעת האויב, חיוניים לבנייתו של צה"ל כצבא ערכי ומנצח.

המלצות

1. קידום תחקירים במערכות המדינה השונות, על מחדלי שמחת תורה תשפ"ד, בדגש על השפעת הקוד האתי על ליבת העשייה הצבאית. תוך בחינת בניין הכוח ותורת הלחימה, מדיניות משפטית, החלטות אתיות, יישום עקרונות הלחימה אל מול רוח צה"ל והקרנה על חוסנה של מדינת ישראל.
2. דיון בוועדת חוץ וביטחון על הקוד האתי והשלכותיו, לקראת חשיבה על עיצוב קוד אתי חדש.
3. קידום הצעת חוק הקובעת כי יש לקדם ניסוח של מצפן זהותי וערכי לצה"ל ופיקוח על יישומו יהיה בסמכות ועדת חוץ וביטחון.
4. קידום מתווה תחקירים צה"ליים ערכיים, המעמיד את הניצחון והדבקות במשימה לאור המטרה כערכים ראשונים במעלה.

87. <https://www.youtube.com/watch?v=bjJjyR0AMw> נצפה ב-4.6.2024.

נספח – רוח צה"ל⁸⁸

צבא ההגנה לישראל הוא צבאה של מדינת ישראל. צה"ל פועל בכפופות לרשויות השלטון האזרחי הדמוקרטי ולחוקי המדינה. מטרת צה"ל היא להגן על קיומה של מדינת ישראל ועל עצמאותה, ולסכל מאמצי אויב לשבש את אורח החיים התקין בה. חיילי צה"ל מחויבים להילחם, להקדיש את כל כוחותיהם, ואף לחרף את נפשם להגנת מדינת ישראל, אזרחיה ותושביה. חיילי צה"ל יפעלו על פי ערכי צה"ל ופקודותיו, תוך שמירה על חוקי המדינה וכבוד האדם, וכיבוד ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

'רוח צה"ל' – הגדרה ומקורות

'רוח צה"ל' הוא תעודת הזהות הערכית של צה"ל, אשר ראוי שתעמוד ביסוד הפעולות של כל חייל וחיילת במסגרת צה"ל, בשירות סדיר ובשירות מילואים. 'רוח צה"ל' וכללי הפעולה הנגזרים ממנו הם הקוד האתי של צה"ל. 'רוח צה"ל' ישמש את צה"ל על חייליו, מפקדיו, יחידותיו וחילותיו בעיצוב דפוסי הפעולה שלהם. על פי 'רוח צה"ל' הם ינהגו, יחנכו ויבקרו את עצמם ואת זולתם.

'רוח צה"ל' יונק מארבעה מקורות:

- מסורת צה"ל ומורשת הלחימה שלו כצבא ההגנה לישראל.
- מסורת מדינת ישראל על עקרונותיה הדמוקרטיים, חוקיה ומוסדותיה.
- מסורת העם היהודי לדורותיו.
- ערכי מוסר אוניברסליים המבוססים על ערך האדם וכבודו.

ערכי היסוד:

- **הגנת המדינה, אזרחיה ותושביה** – מטרת צה"ל היא להגן על קיומה של מדינת ישראל, על עצמאותה ועל ביטחון אזרחיה ותושביה.
- **אהבת המולדת ונאמנות למדינה** – ביסוד השירות בצה"ל עומדות אהבת המולדת והמחויבות והמסירות למדינת ישראל – מדינה דמוקרטית המהווה בית לאומי לעם היהודי, לאזרחיה ולתושביה.
- **כבוד האדם** – צה"ל וחייליו מחויבים לשמור על כבוד האדם. כל אדם הוא בעל ערך שאינו מותנה במוצא, בדת, בלאום, במין, במעמד ובתפקיד.

⁸⁸ <https://www.idf.il/%D7%9B%D7%AA%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%A2%D7%93%D7%9B%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D/%D7%90%D7%95%D7%93%D7%95%D7%AA/%D7%A8%D7%95%D7%97-%D7%A6%D7%94-%D7%9C>

■ **ממלכתיות** - צה"ל הוא צבא העם, צבא ממלכתי, הנתון למרות החוק והממשלה. חיילי צה"ל יפעלו כשרק המשימה, ערכי צה"ל וביטחון המדינה ראשונים לנגד עיניהם, ויעשו זאת ביושרה, בענייניות ובייצוגיות.

הערכים:

■ **דבקות במשימה וחתיירה לניצחון** - החייל יילחם ויפעל באומץ לב נוכח כל הסכנות והמכשולים שבפניו, וידבק במשימתו בנחישות ובתבונה, עד כדי חירוף הנפש.

■ **אחריות** - החייל יראה עצמו שותף פעיל בהגנה על ביטחון המדינה, אזרחיה ותושביה. החייל יפעל תוך גילוי מתמיד של מעורבות, יוזמה ושקידה, בשיקול דעת ובמסגרת סמכותו, כשהוא נכון לשאת באחריות לתוצאות פעולותיו.

■ **אמינות** - החייל יציג דברים כהווייתם, בשלמות ובדייקנות, בתכנון, בביצוע ובדיווח, ויפעל כך שרעיו ומפקדיו יוכלו לסמוך עליו בביצוע המשימות.

■ **דוגמה אישית** - החייל ינהג על פי הנדרש ממנו, ויקיים את שהוא דורש מזולתו, מתוך הכרה ביכולתו ובאחריותו, בצבא ומחוצה לו, להוות דוגמה ראויה.

■ **חיי אדם** - החייל ינהג באופן מושכל ובטיחותי בכל פעולותיו, מתוך הכרה בחשיבותם העליונה של חיי אדם. בעת לחימה יסכן את עצמו ואת רעיו במידה הנדרשת לביצוע המשימה.

■ **טוהר הנשק** - החייל ישתמש בנשקו ובכוחו לביצוע המשימה בלבד, אך ורק במידה הנדרשת לכך, וישמור על צלם אנוש אף בלחימה. החייל לא ישתמש בנשקו ובכוחו כדי לפגוע בבני אדם שאינם לוחמים ובשבויים, ויעשה כל שביכולתו למנוע פגיעה בחייהם, בגופם, בכבודם ובכושם.

■ **מקצועיות** - החייל ישאף לרכוש את הידע המקצועי ואת המיומנויות הנדרשים לביצוע תפקידו, וישמם תוך חתיירה לשיפור מתמיד של ההישגים האישיים והיחידתיים.

■ **משמעת** - החייל יפעל כמיטב יכולתו לביצוע מלא ומוצלח של הנדרש ממנו על פי הפקודות ועל פי רוחן. החייל יקפיד על מתן פקודות חוקיות בלבד, ולא יציית לפקודות בלתי חוקיות בעליל.

■ **רעות** - החייל יפעל מתוך אחווה ומסירות לחבריו לשירות, ויחלץ תמיד לעזרתם כשהם זקוקים לו או תלויים בו, חרף כל סכנה וקושי, עד כדי חירוף הנפש.

■ **שליחות** - החייל יראה בשירותו הצבאי שליחות; יהיה נכון לתרום כל שביכולתו להגנת המדינה, אזרחיה ותושביה. זאת בהיותו נציג של צה"ל הפועל מתוקף ובמסגרת הסמכויות שניתנו לו על פי פקודות הצבא.

02-6509111 | yachin.org.il
merkazyachin@gmail.com